

Redaksjonelt

Inneholdet i denne utgaven av Matrix er variert idet vi presenterer stoff fra bl.a. individuell psykoterapi, fra drømmeteorier og fra utdanningsprogrammer i gruppeanalyse.

Vi følger vi opp to tråder fra siste nummer: Før det første bringer vi annen del av Jon Morgan Stokklands artikkel om Drømmen som metaforens arnested, der han fortsetter å improvisere over temaet «å danne og bruke symboler». Han går denne gang inn på bl.a. betydningsdannelse i sansningen, ubevisst fantasi, arketyper og problematiske aspekter ved Freuds drømmetolkning. Noe av stoffet kan være kjent for mange, men presenteres på en spennende og variert måte som gir næring til nye ideer.

Dernest bringer vi mer evidensbasert stoff og presenterer Morten Kjølbys artikkel om psykoanalytisk terapi med pasienter med borderlinepersonlighetsforstyrrelse. Den inneholder både en oversikt over forskningslitteratur og en del egne erfaringer og synspunkter.

Paul Moxnes er organisasjonspsykolog og professor ved Institutt for ledelse og organisasjon ved Handelshøyskolen, Bedriftsøkonomisk Institutt. Han har deltatt tre år i utdanningsprogrammet i gruppeanalyse i Norge og taler varmt for bruk av psykoanalytisk kunnskap innenfor organisasjonslivet, både i utdanning og ledelse. Han har skrevet en spennende, kritisk, personlig og engasjert artikkel om sin erfaring med utdannelsen og trekker stadig paralleller til sitt eget fagfelt, ikke minst gjennom interessante eksempler fra faglitteraturen. Fordi artikkelen trekker fram interessante aspekter fra bl.a. storgruppemøtene, tenkte vi den kunne suppleres med en sammenlignende studie av storgruppeprosesser ved utdanningsprogram i gruppeanalyse i Norge og Baltikum, som er foretatt av undertegnede. Denne presentasjonen tar i hovedsak bare med eksempler fra utdanningsprogrammet i Baltikum, muligens fordi utfordringene ved å undervise innenfor en annen sosio-kulturell kontekst, ble opplevd som større og mer eksotiske av oss skandinaver. Stilt ved siden av Moxnes sin artikkel, blir bildet forhåpentligvis noe mer balansert.

Vi bringer deretter et diskusjonsinnlegg av Lars Rasborg om «det ubevidste og socialforvaltningens barn», som er en kommentar på og videreføring av Karen Vibeke Mortensens artikler fra nr. 2 og 4, 19 årgang, der hun er opptatt av å sikre «det ubevisste» en plass i psykiatrisk klinisk psykologisk behandling av barn.

Til sist bringer vi bokanmeldelser om tre høyst forskjellige emner:

Olov Dahlin presenterer Farhad Dalals bok «Race, Colour and the processes of Racialization», Jesper Pedersen tar for seg Christopher Gillberg og Lars Hellgrens andre utgave av «Barn och ungdomspsykiatri» og Erling Dugstad anmelder Hanne Hostrups bok «Supervision på gestaltterapeutisk grundlag».

God fornøyelse!

Steinar Lorentzen

Drømmen som metaforens arnested – del 2

12 variasjoner over temaet å danne og bruke symboler

Matrix 2003; 2, s. 115-147

Jon Morgan Stokkeland

Det er velkjent at den psykoterapeutiske tradisjon har arbeidet mye med og gitt vektige bidrag til en forståelse av drømmens vesen. Kan det tenkes at enkelte poeter, komponister, filosofer og språkforskere, idet de reflekterer over sine emner, samtidig utsier noe vesentlig om drømmenes språk? Forfatteren spør seg altså om kreative ytringer i poesi, musikk, tenkning, m.m., alle stammer fra samme kilde: drømmens. Det presenteres bidrag fra ulike disipliner (psykoanalyse, utviklingspsykologi, lingvistik, fenomenologi) i et forsøk på å forstå hvordan selvet danner og bruker symboler og metaforer. Forfatteren hevder at vi vanskelig kan tenke over det vi føler uten å ta i bruk symboler og metaforer. De er også viktige redskaper for å kunne dele subjektive opplevelser med andre. Det søkes svar på hva symboler og metaforer er, hvordan de opptrer i vårt mentale liv og hvor de finner sted. En sentral tese er at tanker og følelser ofte artikuleres ikke-verbalt og ubevisst. Dette anskueliggjøres ved hjelp av korte kliniske vignetter og drømmer, samt eksempler fra musikk og poesi.

Sentrale begreper i drøftelsen er metaforer (Lakoff og Johnson), amodal persepsjon, vitalitetsaffekter og affektiv inntoning (Stern), potential space (Winnicott), alfa-funksjon (Bion), bi-logikk (Matte Blanco), ubevisst fantasi (Klein og Segal), og arketyper (Jung og Gordon). En berører også enkelte bidrag fra filosofer (Langer, Merleau-Ponty, Løgstrup, Wittgenstein), diktere (Mehren, Tafdrup, Thomsen) og komponister (Schönberg, Stravinskij, Hindemith).

I et forsøk på å tenke disse elementene sammen, har forfatteren valgt formen tema med variasjoner, som er mye brukt i musikken. Tanken er at leseren i de enkelte variasjonene vil møte de samme motiver sett fra litt ulike synsvinkler. Forhåpentligvis vil det i løpet av lesningen danne seg noen mønstre som binder de ulike bidragene sammen, kanskje som i en drømmeserie der et samlet bilde trer klarere frem etter hvert?

Artikkelen henvender seg i første rekke til psykoterapeuter, men andre med interesse for det menneskelige sinn kan også tenkes å ha glede av den.

Artikkelen er i to deler, dette er andre del.

7. Betydningsdannelse i sansningen

Fenomenologi – å beskrive verden slik vi opplever den

Vi sammenlignet i forrige variasjon poesi, musikk og psykoterapi, og så hvordan diktere var i stand til i ord å formidle opplevelser som i utgangspunktet er ordløse, ved en slags to-trinns prosess: Først å besinne seg på en sansning eller følelse, for deretter å anvende språklige bilder eller symboler som er i stand til å vekke en lignende stemning hos leseren. Den retning innen filosofien som er kalt den fenomenologiske, kan i mangt sies å ha et lignende siktepunkt som den dikteriske, men anvender andre redskaper i formidlingen. Ifølge Maurice Merleau-Ponty (1) og Knud E. Løgstrup (2) er det fenomenologiens oppgave å beskrive verden slik vi opplever den¹. Slik kan vi forstå imperativet fra fenomenologiens grunnlegger, Edmund Husserl: «*Zu den Sachen selbst!*» (3) Vi skal ved hjelp av drøftelser hos Merleau-Ponty og Løgstrup forsøke å komme nærmere et svar på spørsmålet om hvordan betydning kan oppstå i sansningen og hvordan mening kan finne sted *før* ordene.

Å lage mening før ordene – Descartes på hodet

For å understreke at de fenomenologiske analyser har mange fellestrekk med dikteriske praksiser, starter vi med noen kommentarer til et dikt av Rainer Maria Rilke (4). Diktet er slik:

*Voller Apfel, Birne und Banane,
Stachelbeere...Alles dieses spricht
Tod und Leben ind den Mund...Ich ahne...
Lest es einem Kind vom Angesicht,*

*Full round apple, pear and banana,
gooseberry...All this speaks
death and life into the mouth...I sense...
Read it from the face of a child*

*Wenn er sie erschmeckt. Dies kommt von weit.
Wird euch langsam namenlos im Munde?
Wo sonst Worte Waren, fließen Funde,
Aus dem Fruchtfleisch überrascht befreit.*

*Tasting them. This comes from far. Is something
Indescribable slowly happening in your mouth?
Where otherwise words were, flow discoveries,
freed all surprised out of the fruit's flesh*

1 Kanskje mer presist: Å beskrive verden slik den fremtrer for oss.

Wagt zu sagen, was ihr Apfel nennt.
Diese Süsse, die sich erst verdichtet,
um, im Schmecken leise aufgerichtet,

Dare to say what you call apple. This
sweetness, first concentrating, that it may,
in the tasting delicately raised,

klar zu werden, wach und transparent,
doppeldeutig, sonnig, erdig, hiesig-:
O Erfahrung, Fühlung, Freude -, riesig!

grow clear, awake, transparent, double-meaning'd
sunny, earthy, of the hear and now-:
O experience, sensing, joy -, immense!

For meg er det som diktet forteller oss at det er en betydningdannelse i sansningen *før* ordet, *før* forståelse og refleksjon. Denne meningen omhandler de aller vesentligste livstema: liv og død, dennesidighet og det hinsidige, vår evne til å la oss tiltale av denne verdens skjønnhet². Det er som om Rene Descartes' (5) tanker her blir snudd på hodet. Her er det ikke en bevissthet (*res cogitans*), som stilt overfor den utstrakte verden (*res extensa*) på avstand etablerer mening og visshet. Hos Rilke oppstår i stedet betydningen i kroppens fortrolige omgang med verden, innfelt i det stoffliges uopphørlige virkning på oss i sansningen. I sansningens umiddelbarhet kan vi ikke gjøre stort til eller fra, vi er passive deltagere i en større sammenheng.

Vi har ikke en kropp, vi er en kropp. Om Merleau-Ponty

Denne tilgangen synes også å være Merleau-Pontys (6). Klarest uttrykker han det slik: «Bevidstheden er at være hos tingene ved hjelp av kroppen.(...) Man kan således ikke si, at vor krop er *i* rummet og *i* øvrigt heller at den er *i* tiden. Den *bebor* rummet og tiden.» (6) Og: «Oprindeligt er bevidstheden ikke »jeg tænker at«, men »jeg kan«. Kroppen får her en annen status enn hos Descartes og mange filosofer etter ham. Mens Descartes (5) skriver at han *har* en kropp, påpeker Merleau-Ponty (6) at han *er* en kropp. Denne kroppen eier et vell av kunnskaper om verden gjennom sine bevegelser og sansninger.

2 Handler diktet også om selve det poetiske, om hvordan dikteren konsentrerer/fortetter i noen få skriftegn noe som i lesningen løftes inn og opp i sinnet (*leise aufgerichtet*) og fyller oss med det jeg kalte drømmens dobbelthet (*dobbeldeutig*) – det sansbare (*sonnig, erdig, hiesig*) og det glassklare (*klar zu werden, wach und transparent*)? Ordet fortettet, *verdichtet*, er det samme som Freuds fortetning, *verdichtung* (condensation). Viser Rilke oss her en hittil ukjent etymologi, at det å fortette og å dikte springer fra samme rot?

Kroppen kan og vet

Merleau-Ponty (6) viser gjennom en rekke eksempler på pasienter med ulike nevrologiske skader, hvordan kroppens usagte erkjennelse først blir tydelig for oss når den mangler. Ikke minst er dette en kunnskap om de romlige forhold. Tenk for eksempel på all viten som kreves for noe så hverdagslig som å gå raskt opp en trapp! Her er det et fint samspill mellom syn, bevegelsesapparat og hukkommelse. De romlige proporsjoner er innlagret i kroppens tause dialog med sine omgivelser. En del av Merleau-Pontys beskrivelser av kroppens kunnen, kan minne om det man i nevrovitenskapene i dag kaller implisitte eller procedurale ferdigheter³. (7) På sitt beste synes jeg Merleau-Ponty (6) er når han viser hvordan våre kjertegn er del av denne tause kunnskap. Kroppens forståelse er ikke tørr kunnskap på avstand fra verden, men en levdt viten intimt innfiltret i vårt engasjement med verden. I sansningen etableres mening gjennom kroppens erfaring med omgivelsene, gjennom eksistensen.

Ingen ideer uten sansning

Merleau-Ponty forfaller heller aldri til en plump reduksjonisme, hans svar til Descartes' dualisme blir ikke et negativt avtrykk av dennes rasjonalisme. Klarest kommer dette kanskje til uttrykk i et sent essay, *Synlig-usynlig*, der han med henblikk på Descartes og Proust skriver: «Her er det tværtimod intet syn uten skjærm: de ideer, vi taler om, ville ikke være os bedre kendte, hvis ikke vi hadde haft en krop og en følsomhed, men netop da ville de være os utilgængelige; verken den «lille melodi», begrebet lys, eller «begrebet intelligens», udtømmes i deres manifestationer, men de ville ikke foreligge *som ideer* uden for en kødelig oplevelse.» (1)

Kropp og sjel

Det siste sitatet av Merleau-Ponty kan virke gåtefullt. Det leder oss til et motiv vi bare kan antyde i denne artikkelen. Sitatet fører tankene til en formulering

3 I nyere hukommelsesforskning snakkes det om *implicit* og *procedural memory*. (7) Det dreier seg om motoriske ferdigheter, men kanskje også om komplekse, emosjonelt fargede, interpersonelle interaksjoner. Vi kan tenke på John Bowlbys (8) begrep *internal working model* eller Daniel Sterns (9) *representasjoner av interaksjoner som er generaliserte, R.I.G.s*. Innenfor kognitiv terapi har vi begrepene leveregler og kognitive skje-ma, som kan minne om det samme. (10)

om at de kroppslige handlinger også er sjelelige uttrykk. (Tenk på diktet til Rilke.) Kanskje kan vi si det enda sterkere: *De kroppslige gester er på samme tid sjelelige, de er psykiske begivenheter, mening utfelt i tid.* Dette kan synes banalt, men i tråd med god fenomenologisk praksis prøver formuleringen å vise oss noe vi i en viss forstand allerede vet.

Fortapt i verden. Syngende⁴ – Om Løgstrup og sansningens avstandsløshet

Løgstrup (11, 12, 13, 2) har mye til felles med Merleau-Ponty på dette punktet. En stor del av hans *Metafysik* i fire bind, er viet studier av sansningen. En viktig distinksjon hos Løgstrup (13, 2), er skillet mellom sansning og forståelse. Vanligvis er disse så sammenfiltret at vi ikke greier å skille dem. Løgstrup (2) mener det er sansningen som blir skadelidende, og hevder at vi lever i en slags innbilning om at vi er på avstand og har overblikk over verden. *Forståelsen*, er ifølge Løgstrup (2) nettopp karakterisert ved at vi kan få avstand til begivenhetene, og det gjør oss i stand til å orientere oss og påvirke våre omgivelser. *Sansningen* derimot, i den grad vi får øye på den, er slik Løgstrup ser det preget av:

- *Avstandsløshet.* Når vi sanser er vi tett innpå det sansede, i synet, i hørselen, i lukten. Først forståelsen bringer inn avstanden: Jeg forstår at flyet jeg hører er langt unna, men i hørselen er det helt nære. I sansningens avstandsløshet er vi også allestedsnærværende, ubundet av kroppens stedbundethet.
- *Innfelt.* I sansningen er vi innfelt i verden. Verden «taler» til oss i en umiddelbarhet der vi passivt og vergeløst mottar i avhengighet. Denne avmektheten står i sterk kontrast til forståelsens foretaksomhet.
- *Stemthet.* Sansningen stemmer sinnet. Denne stemtheten er der som en uopp-hørlig bakgrunnsaktivitet og den lar oss ikke uberørt. Løgstrup (2) betegner den som livgivende. Kanskje kunne han ha brukt ordet skjønnet.
- *Symboler.* For å kunne formidle til andre denne stemtheten, de inntrykkene vi mottar i den avstandsløse sansningen, må vi i følge Løgstrup (2) anvende symboler. Det er særlig kunstneren som besitter denne evnen. Kunsten gis en prioritert plass i Løgstrups (13) filosofi. Kunstneren kommuniserer ikke bare løse *impressions*, men en erkjennelse vi knapt kan nå ad andre veier. Derfor tittelen på *Metafysik 2: Kunst og erkendelse*.

4 *Fortapt i verden. Syngende* er tittelen på en diktsamling av Stein Mehren.

Drømmen viser oss hva vi har sanset. – Implikasjoner for psykoterapi

Som Merleau-Ponty, og motsatt Descartes, starter Løgstrup (2) ofte i beskrivelser av sansningen. I et nydelig essay roser Løgstrup (13) dikteren Jørgen Gustava Brandt for å skjenke oss en *værens-sansning*. Brandt har ifølge Løgstrup klart å besinne seg på selve sansningen og videreformidler den til leserne. I denne diktningen blir det tilsynelatende fortrolige til noe fremmed og overveldende. Har dikteren her noe til felles med drømmen? Er ikke også drømmen slik at den viser oss dagens sansning, den som gikk upåaktet hen i vår forståelses foretak-somhet?

I en refleksjon over de sosiale konvensjoner kontra de nakne, uformidlede følelser i mellommenneskelige møter, bruker Donald Meltzer (14) følgende bilde som illustrasjon: Forestill deg at du er på Zoo og står og betrakter en tiger bak sitt gitter. Hva om buret viste seg å være åpent! For det som drømmer i oss fins der intet gitter, de sosiale konvensjoner strippest!

Kanskje kan vi inspirert av Merleau-Ponty og Løgstrup si, at *en side av drømmens vesen er at kroppen mens den hviler viser bevisstheten i symbolsk form hva den kan, vet og har opplevd*. En slags meldinger fra vår implisitte hukommelse til den eksplisitte. Drømmen blir således en uvurderlig kilde for å se bak konvensjonene, bak de slørene vi legger mellom oss selv og andre. Det er som om drømmen sier oss: Jo, det var farlig, det var vakkert, det var heslig! Her er det en parallell til arbeidet med motoverføringer. (15) De vage fornemmelser eller sterke følelser som oppstår i møte med pasienten, og som vi ofte prøver å skyve til side, kan være en betydningsfull kilde til forståelse av hans eller hennes indre liv. Terapeuters beskrivelser av motoverføringer tar ofte form av bilder eller metaforer:

En psykolog undrer på om han skal være mer konfronterende i stilen. For sitt indre blikk danner det seg et bilde av pasienten som en liten snømus som dukker opp av sin jordhule, tar noen forsiktige steg rundt, før den piler ned igjen. Bildet påvirker videre intervensjoner.

Avslutning

Løgstrup (2) foretar et nyttig skille mellom bevisst sansning og bevisst forståelse. Som vi har sett beskriver han hvordan forståelsen i sansningens tjeneste bevisst kan danne symboler for å fastholde og formidle det sansede. Kan vi ten-

ke oss at en slik forming og bruk av symboler kan skje ubevisst? At deler av det sansede blir brukt som elementer i en symbolbruk som foregår uten at vi er klar over det? Det er ansatser til noe slikt hos Merleau-Ponty (6), mens det er vanskeligere å få øye på hos den ellers så grundige Løgstrup. En slik ubevisst lek med og bruk av symboler står derimot helt sentralt hos Melanie Klein og Carl Gustav Jung, samt tradisjonene som utgår fra dem. Vi skal i de neste kapitlene vende oss til temaene ubevisst fantasi og psykologiske arketyper.

8. Ubevisst fantasi

Innledning

Vi skal i dette kapitlet se nærmere på teoriene om ubevisst fantasi i den psykoanalytiske tradisjon som utgår fra Melanie Klein. Hos Klein (16, 17, 18, 19) får ubevisst fantasi en svært viktig plass, og vi skal se begrepet bl.a. i relasjon til lek, drøm, forsvarsmekanismer, overføring og interne objektrelasjoner. Hos Hanna Segal (20, 18, 21), Kleins kanskje fremste arvtager ved siden av Bion og Meltzer, finner vi en viktig utforming av en teori over forholdet mellom ubevisst fantasi, symboldannelse og kunst.

Den paranoid-schizoide posisjon. Vår egen skrekkfilm

Stemningen og innholdet i enkelte av Kleins (17, 18) beskrivelser av små barns ubevisste fantasier minner påfallende om visse typer skrekkfilmer, for eksempel *Alien* av Ridley Scott. For en leser som ikke er kjent med Klein, vil en første lesning av hennes artikler ofte ha en sjokkartet virkning og bli kortvarig. Mange reagerer med vantro, latter eller avvisning, ille berørt. Hennes (17) forestillinger om hvordan barnet i fantasien angriper og ødelegger mors bryst, tar seg inn i mors kropp og stjeler egg og fars penis, samt den påfølgende overveldende angsten for gjengjeldelse, kan virke mer fantastisk enn den verste skrekkfilm. Men hvorfor ser folk skrekkfilmer, år etter år? Svært mange filmer, det være seg *actions* eller *thrillers*, har en struktur som kan minne om den konstellasjonen av fantasier Klein (22) kalte den *paranoid-schizoide posisjon*. Her er godt og ondt helt adskilt, mens indre aggresjon blir plassert ut i omgivelsene og bekjempet der. Ved å bruke betegnelsen posisjon, understreker Klein at dette er et forholdningssett vi alltid har med oss og vil gripe tilbake til i pressede situasjoner.

Leketerapi – en viktig tilgang til de ubevisste fantasier

Klein bygget sine antagelser på nitide observasjoner av små barns lek. (23) Gjennom leken forestilte hun seg hvordan barnets indre verden så ut og meddelte dette til barna i dristige tolkninger. (23) Hun observerte hvordan barna deretter ofte ble mindre angstredne, og at de etter gjentatte tolkninger fikk en rikere, mer variert lek og språkbruk. (pp.15-18) Klein var blant de første som tok i bruk leketerapi. (p.15) Kleins bruk av lek som en kilde til forståelse av det indre liv, ble ekvivalent til Freuds tolkning av frie assosiasjoner. (p.17) Ved siden av leken, beskrev hun drømmen og visse typer forsvar som viktige kilder til forståelse av den ubevisste fantasi. (18) Særlig betydningsfull ble forståelsen av den forsvarsmekanismen hun kalte *projektiv identifikasjon*. Hun så for seg at barnet i fantasien ubevisst plasserte ubærlige deler av selvet hos moren/terapeuten, og interragerte med henne som om det var hun, og ikke barnet, som var sint, hevnjerrig, misunnelig eller lignende. Ved å bli oppmerksom på disse fantasiene, kunne de tolkes og bli gjenstand for bearbeidelser. (18)

Fra lek til virkelighet

Hun forestilte seg at den ubevisste fantasi i en primitiv form var virksom fra fødselen, men at den ble modulert i møte med den ytre virkelighet. (18) Slik blir fantasien en amalgam av indre behov og forestillinger, og det ytre miljø. Gitt en positiv utvikling kan en gradvis omdanning til en mer realistisk tilnærming til omverdenen finne sted. I leken blir det innført flere realistiske elementer, og fantasiene får et mer «hva om?» enn «som om» preg. (p.108) Vi nærmer oss det Freud (24) beskrev som tenkning: «*trial action*». I tenkningen forestiller vi oss, ifølge Freud, (p. 63) ulike handlingsforløp der det tas hensyn til realistiske faktorer. Ulikt dagdrømmen, der vi alltid selv er helten i monotone repetisjoner. Andre reduseres til rekvisitter for våre ønsker (18).

Den depressive posisjon

Hva er bestemmende for om utviklingen blir gunstig? Klein tenker seg at det i det lille barnet utspiller seg et drama på liv og død mellom kjærlighet og hat. Også mors bidrag betones, hennes tålmodighet og forståelse mildner de destruktive kreftene, men det er særlig balansen mellom barnets medfødte kjærlighetsvilje og destruktive krefter som vektlegges. Misunnelsen er ifølge Klein (18) et særskilt eklatant uttrykk for de destruktive krefter. Fordi man ikke har full tilgang og råderett over det gode, forsøker man å degradere og ødelegge det.

Hvis misunnelsen ikke er for sterk og det er en overvekt av kjærlige følelser og handlinger i samspillet mellom mor og barn, vil barnet kunne innta det Klein (17) kaller den depressive posisjon. Dette forholdningssettet preges av at barnet er i stand til å ta innover seg at det uvegerlig sårer og skader sine nærmeste, men at det samtidig kan føle skyld og vil streve mot å gjøre godt igjen skadene som er forvoldt. Barnet vil også akseptere mor som selvstendig individ og arbeide seg gjennom den sorgen denne erkjennelsen innebærer. Det er en moden holdning Klein her beskriver, der omsorgen for den andre har stor plass, og det blir således en livslang oppgave å befeste denne posisjonen. Likevel tidfester hun barnets første bevegelser mot den depressive posisjon svært tidlig. (17) Om Kleins beskrivelser av barnets hat kan virke grufulle og uvirkelige, er ikke troen på dets kjærlighetskrefter og skapende evner mindre!

Indre objektreasjoner. Et eksempel fra Astrid Lindgren

Sentralt i tankene om denne utviklingen står teorien om indre objekter eller objektreasjoner. Dette er et begrep som ofte kan virke uklart, kanskje er det best å forklare det ved hjelp av et eksempel. Jeg synes mange av fortellingene til Astrid Lindgren illustrerer ideen om gode indre objekter på en fin måte. I «Per Pusling» (25) møter vi Kjell, 6 år, som venter og venter på at foreldrene skal komme hjem fra arbeidet på fabrikken. Han er alene og sulten, det er kaldt og han kjeder seg. Da dukker det opp en ørliten figur omtrent på hans alder som sier han holder til i et knøttlite værelse i samme hus. Ved hjelp av en trylleformular forvandles Kjell til Per Puslings størrelse og kan følge med ham ned til hans krypinn. Det viser seg å være ganske stusselig. Mangelen på mat, varme og hjemmekos er påtagelig! Men Kjell vet råd. Han henter forsyninger oppe hos seg selv. Fyrstikker blir digre vedkubber, små smuler og rosiner blir et festmåltid, tøyfiller blir dyner og duker etc. De to guttene nærmest eksellerer i moderlig omsorg for hverandre. Kjells trøstesløse ensomhet blir forvandlet til lun hjemmehygge sammen med Per Pusling.

Vi kan tenke oss at det har utspilt seg lignende scenarier mellom Kjell og hans foreldre, at disse er blitt internalisert og har gjort ham i stand til å ta vare på seg selv og andre. Lindgren ble av og til kritisert for eskapisme. Kjells fantasier er ikke verdensfjerne, men handles ut i omsorgsfull realisme.

De indre objektreasjoner spilles ut i terapireasjonen

Et viktig bidrag til forståelsen av disse indre objektreasjoner, eller dette indre drama, blir å undersøke hva som utspiller seg mellom pasient og terapeut i over-

Drømmen som metaforens arnested

føringen. Spillius (19) hevder at dette har blitt økende vektlagt i den Kleinianske tradisjonen de siste årene. Betty Joseph (26) beskriver dette fint i et eksempel som ikke virker fjernt fra den kliniske hverdag. Hennes unge pasient sa seg ofte enig i terapeutens tolkninger og syntes fornøyd med behandlingen, men hun virket lite overbevisende. Hun formidlet samtidig en slags hulhet eller tomhet som ikke samsvarte med det hun sa. Terapeuten fikk etter hvert en sterk fornemmelse av at pasienten kun tilpasset seg henne, at det bare tilsynelatende var kontakt og meningsfull dialog dem imellom. Hun tolket dette som et ubevisst forsvar mot en grunnleggende fantasi om terapeuten som en mor som aldri kunne bry seg om eller anerkjenne henne. Dette samsvarte i og for seg med anamnesticke opplysninger om at hun var et uønsket barn. Joseph demonstrerer hvordan det som utspiller seg i den terapeutiske relasjon, ved siden av, eller under det verbale, blir en viktig kilde til forståelse. Hun viser at ved å være oppmerksom på egne motoverføringer, kan en bli i stand til å hjelpe pasienten til å bli bedre kjent med disse fantasiene. (p. 121)

Fantasiene blir bestemmende for hvordan vi oppfatter og handler i virkeligheten

Spillius (19) viser hvordan Kleins teorier om ubevisst fantasi får en samlet fremstilling i hennes nære medarbeider Susan Isaacs' artikkel, *The nature and function of phantasy* (27). Isaacs definerte ubevisst fantasi som det ubevisstes primære innhold, og som det mentale korrelat eller den psykiske representasjon av instinktene. Denne svært vide definisjonen av ubevisst fantasi ble gjenstand for hard kritikk og var det sentrale tema i de såkalte *controversial discussions*, som på 1940-tallet holdt på å splitte den britiske psykoanalytiske foreningen. (19) Isaacs understreker at man med ordet fantasi ikke måtte tenke på det motsatte av realitet, fordi fantasien er en slik avgjørende viktig faktor i det indre liv. Den blir bestemmende for tanker, følelser, handlinger og den totale personlighetsutforming, slik hun ser det. Hun vektlegger at de ubevisste fantasiene fra starten er ordløse, først nærmest som grove sansninger, dernest som bilder og indre representasjoner. (19) Hun peker også på at fantasiene er sterkt preget av det Freud kalte primærprosess. (p. 96)

Nyere bidrag

Spillius (19) hevder at teorien om ubevisst fantasi har gjennomgått få forandringer siden Isaacs' artikkel, men peker på tre felter der det har skjedd mindre endringer i den Kleinianske skolen: 1. Man har blitt mer forsiktige med tidlige,

dype tolkninger i anatomisk delobjektspråk. 2. Samtidig har det skjedd en økende vektlegging av å forstå hvordan de ubevisste fantasier blir levd ut i relasjon til terapeuten. Særlig Joseph har vært toneangivende i denne utviklingen. 3. Økende betoning av de ubevisste fantasiers rolle i utviklingen av logisk tenkning. Særlig Segal har bidratt her. Vi skal nå se nærmere på hennes teorier.

Segals teori om symboldannelse

Forståelsen av hvordan vi danner og bruker symboler må sies å være det sentrale tema i Hanna Segals (20, 18, 21) forfatterskap. Hun viser hvordan symboler og ubevisst fantasi er nøye forbundet. Gjennom symboliseringen i lek, drøm, kunst m.m., kan man bli var sine fantasier og kommunisere dem til andre. Evnen til å symbolisere er imidlertid ikke gitt oss, ifølge Segal (18), den utvikles i samvær med omsorgspersonene. Det har vært nødvendig å vie litt plass til Kleins teori om de paranoid-schizoide og depressive posisjoner også fordi Segals (28, 18) teorier om symboldannelse er så tett knyttet til bevegelsen mellom disse posisjonene. Hun (28) hevder at symboliseringen i den paranoid-schizoide posisjon er uutviklet og bærer preg av det hun kaller *symbolic equation*, forskjellen mellom symbol og symbolisert er vag eller ikke til stede. Hun nevner som eksempel en pasient som på spørsmålet om hvorfor han hadde sluttet å spille fiolin siden han ble syk, indignert svarte at han da ikke ville masturbere offentlig. (28) Ubevisst var det for ham en likhet mellom å spille fiolin og å masturbere. I psykosen ble forskjellene mellom ubevisst fantasi og realistisk vurdering opphevet. Bruk av proaktiv identifikasjon ses også i relasjon til manglende evne til moden symbolisering. (18) I stedet for at man klarer å sette ord på og tåler egne følelser, handler man som om de er til stede hos den andre. Hun bygger her også på Bions teorier om containing og alfa-funksjon, som vi så på i kapittel 3. Hvis moren er i stand til å fange opp og utholde barnets følelser, kan hun så formidle tilbake i ord eller andre symboler barnets opplevelser. På denne måten finner en symbolisering sted. Ved at denne sekvensen gjentas og gjentas, kan barnet etter hvert tilegne seg denne evnen selv. (p.51) Metaforisk uttrykt: relasjonen mellom barnet og det gode bryst internaliseres. Segal (p.42) beskriver hvordan ordene i denne prosessen for barnet kan bli ladet med mening og bli bærer av følelser. Hun understreker at ord jo er blant våre viktigste symboler, spesielt med tanke på kommunikasjon med andre. Vi kan ikke ta det for gitt at ord er ladet med symbolsk mening, ofte virker de tomme, eller de blir anvendt som ting i seg selv, helt konkretistisk. (p. 42)

Ekte symboldannelse innebærer avstand og sorg

Segal (18) understreker at det samtidig i denne prosessen finner sted en etablering av avstand til mor, som er smertefull og innebærer sorg. Barnet må erkjenne at moren er et individ for seg, at det ikke har full tilgang til hennes ressurser, men må begynne å klare seg på egen hånd. Smertefull er også erkjennelsen av at den mor hun hater og den hun elsker er en og den samme. Når splittingen opphører må barnet ifølge Klein (17) og Segal (28) ta innover seg eget ansvar og skyld for hva det påfører mor av smerte. Bare hvis et overskudd av kjærlig samspill er internalisert, vil barnet kunne være i stand til å bære dette. Ved rik symbolisering kan tingene i den ytre verden forlenes med denne eros, ved store mangler her kan verden bli øde og tom. (18)

Kunstneren og den depressive posisjon

Segal har gitt betydelige bidrag til en psykoanalytisk forståelse av kunstens vesen. Også kunsten anses som uttrykk for ubevisste fantasier, men i kontrast til leken og drømmen, hevder hun, er det genuine kunstverk som regel et resultat av hardt arbeid og ofte en smertefull prosess. (18) I likhet med symboliseringsevnen, knytter hun skapelsen av god kunst nært til kunstnerens innforlivelse med den depressive posisjon. (29) Kunstneren vet at noe er gått i stykker, at noe er ugjenkallelig tapt. Gjennom sin kunst skaper han en ny verden. Kanskje er et av de fineste eksemplene på dette Göran Tunströms romanunivers. Tunström, som mistet faren i ung alder, vender stadig tilbake til sorgens og savnets vilkår samtidig som bøkene hans er fulle av skjønnhet og liv. Hvis kunstneren ikke tar inn over seg erkjennelsen av tap og fravær blir ikke kunsten troverdig, men kun «pen». Det estetiske er for Segal alltid en blanding av skjønt og uskjønt. (18) Hun nevner de klassiske tragedier som eksempler på kunstverk som turte å konfrontere livets gru. En av grunnene til at et slikt teaterstykke ikke etterlater tilskuerne motløse, er at skjønnheten og kraften i dramaets form byder det destruktive motstand, er skapende og livgivende. (29) Igjen kan vi tenke på en svensk kunstner, Ingmar Bergman. Mange av filmene hans tematiserer fortvilelse, vold, tap og død. Likevel inngir kunstverkene sjelden motløshet. Det er som om de fine skuespillerprestasjonene og filmhåndverkets formfullendthet reiser et bolverk mot de nedbrytende krefter. Kan vi tenke oss at Bergman i sine beste filmer har greid å etablere et *dream space* som kan romme alt det vonde, og som hjelper oss til å møte og tåle det utålelige? Er gode kunstverk som gode drømmer, noe som kan hjelpe oss å holde ut nesten ubærlige tilstander?

Dette punktet berører det etiske i kunsten. Hvorfor virker noen kunstverk som omhandler vold nedbrytende, mens andre er oppbyggelige?

Avslutning

Vi har i denne variasjonen sett på hvilken sentral rolle ubevisst fantasi spiller i den kleinianske tradisjon og hvordan en kan få indirekte tilgang til de ubevisste fantasier gjennom analyser av lek, forsvarsmekanismer, drømmer og bevisste fantasier. Vi har også sett hvordan Kleins arvtager, Segal, har utviklet en teori om symboldannelse og kunstverket. Vi skal i den neste variasjonen se hvordan en annen tradisjon, den jungianske, har behandlet lignende fenomener i et annet språk og med andre grunnbegreper. Vi skal også undersøke om det kan være berøringspunkter mellom en moderne jungianer, Rosemary Gordon, og en teoretiker i tradisjonen fra Winnicott, Christopher Bollas.

9. Om arketyper og drømmeri

Innledning

Forståelsen av symboler og symbolikk utgjør et vesentlig tema i Carl Gustav Jungs forfatterskap. Blant hans mest kjente og omdiskuterte begreper er teorien om arketyper og det kollektivt ubevisste, som etter mitt skjønn er nært knyttet til en forståelse av menneskets symbolbruk. Jeg vil her se litt på selve ideen om arketyper snarere enn å forsøke å gi en oversikt over det meget omfattende materiale som utgjør Jungs skrifter om de enkelte arketyper. Jeg vil forsøke å spore denne tankefiguren (teorien om arketyper) til andre disipliner, som narrativ teori og visse tema innenfor nyere psykoanalyse, og da spesielt Christopher Bollas' tanker om identitet og selvutvikling. Vi skal også se litt på hvordan en moderne Jungianer som Rosemary Gordon forstår arketyperne, og hvordan hun anvender Winnicotts begrep *potential space* i denne forståelsen.

Jung og det 20. århundres *Entzauberung*

Idehistorikeren Sven-Eric Lidman (30) bruker sosiologen Max Webers uttrykk *Entzauberung*, av-fortrylling, som et nøkkelord for å forstå tankeformene i det 20. århundre. Weber (30) beskrev hvordan en magisk virkelighetsforståelse med uberegnelige krefter gradvis måtte vike for den moderne verdens rasjonelle kalkyler og forutsigbarhet. Fantasi og trolldom erstattes av beregninger og oversikt, verden avsjeles. Ikke minst vitenskapenes fremskritt rundt århundredskiftet anses som betydelige pådrivere i en slik prosess. Jungs livsløp (1875-1961) faller omtrent samtidig med en høykonjunktur for denne utviklingen, og det er interessant å se hans livsverk i sammenheng med den beskrevne *Entzauberung*.

Drømmen som metaforens arnested

Jung legger for dagen en meget omfattende kjennskap til myter og sagn, gamle trylleformularer og alkymistiske eksperimenter, religiøse praksiser fra nær og fjernt både i tid og geografi, kort sagt – hele den fortryllede verden som Weber beskrev som en snart forgangen tid. Det er som om Jung både ville vise frem og fastholde verdien av en slik fortryllelse, samtidig som han ønsket å forstå den på vitenskapelig basis. Sentralt i en slik forståelse ble begrepene arketyper og det kollektivt ubevisste.

Arketyperne aktualiserer fellesmenneskelige tema

Jung (31) mente å finne igjen felles tema i myter og fortellinger fra ulike land og epoker, samt i drømmer og bilder som pasientene hans fortalte om. Han (31) hevdet at i tillegg til at det ubevisste huset personlige erfaringer, kunne en i dyper skikt komme i berøring med fellesmenneskelige forestillinger, arketyperne. Han understreket at disse forestillingene ikke arves, det er beredskapen til å danne og ta i bruk forestillingene som arves. Arketyperne aktiveres i møte med realiteten. Gjennom arketyperne kan vi komme i berøring med uutviklede sider av oss, men de kan også bidra til å fastholde rigide oppfatninger av oss selv og andre. Arketypernes funksjon er således ikke entydig positiv. (31) Jung (31, 32, 33, 34) nevner som hyppig forekommende arketyper *anima og animus, moren, barnet, skyggen, vismannen etc.* Gjennom disse karakterene lanseres psykologiske tema som mannlighet/kvinnelighet, vekst-aldring-død⁵, omsorg og løsrivelse, våre «mørke» sider, m.m. Jung viser at arketyper som dukker opp i drømmer kan ha en såkalt *kompensatorisk* funksjon, at den peker på en ubalanse hos selvet. (31) En sjenert person kan for eksempel drømme om en framfusen og selvsikker karakter. Kanskje kan en si at arketyperne er en form for symboler som «...utgjør en bro mellom den bevisste måten vi uttrykker våre tanker på og en mer primitiv, farverik og billedlig uttryksform.» (34)

Likheter mellom teorien om arketyper og narratologien

For meg kan det se ut som om den *tankefiguren* som Jungs teori om arketyperne representerer, har fått en renessanse gjennom den betydelige interessen for for-

5 Mange småbarnsforeldre har revet seg i håret over den appell som figurene *pokémon* og *digimon* har hatt over 6-10-åringene. Kanskje skyldes ikke fascinasjonen hos barna bare effektiv markedsføring, men at et arketyrisk tema her aktualiseres, nemlig *metamorfosen*. Det at små, uskyldige dyrelignende vesener kan forandre seg til svære slåskjemper på et blunk, må være spennende for et barnesinn.

tellingen som vi har vært vitne til i et par årtier. *Narratologien* har hatt en voldsom gjennomslagskraft både innenfor filosofi, litteraturvitenskap og psykoanalyse. Moralfilosofen Alasdair MacIntyre kan stå som en representant for en slik interesse når han uttaler: «Ta fortellingene fra barna, og du etterlater dem uten manuskript, engstelig stammende både i handling og tale(...) ...det er gjennom å høre fortellinger om onde stemødre, bortkomne barn, gode, men villfarne konger, ulver som dier tvillinggutter, yngstesønner som ikke får noen arv, men må finne sin egen vei gjennom verden, og eldstesønner som sløser bort arven sin på et tøylesløst liv og drar i eksil for å leve sammen med svin, at barn lærer, eller feillærer, både hva et barn og hva en forelder er, hvordan rollefordelingen kan se ut i det dramaet som de er blitt født inn i, og hvordan verden er innrettet.» (35)

Winnicott og det sanne selvet

Et tema som ofte går igjen i slike fortellinger, som i den såkalte *dannelsesromanen* som dominerte den litterære scene på 1800-tallet (*Oliver Twist*, *David Copperfield*, *Rødt og sort*, *En ung manns fortelling*, *Krig og fred*, osv.), er et ungt menneskes utvikling fra barn til voksen. Jung (31, 32) benevnte det å skulle bli seg selv for *individuasjonsprosessen*. Slik jeg ser det er ideen om en personlighetskjerne som i uheldige omgivelser kan ligge uforløst eller i gunstige tilfeller utfolde seg, sentral hos Winnicott⁶(36).

Bollas, human idiom og drømmeri

En forfatter som på en original måte har utdypet temaet om det sanne selvet hos Winnicott, er Christopher Bollas (37, 38, 39). I *Forces of Destiny* (38) skiller han mellom *fate* og *destiny*. Mens *fate* er skjebnen som rammer utenfra, mer som et tilfelle, er *destiny* de indre vekstpotensialer (pp. 31-33). Han (38) skriver: «Der er en trang til å artikulere det sanne selvet. Jeg kaller det skjebnedriften (*destiny drive*) og knytter det til det sanne selvets potensialer⁷.» Bollas (38) benevner denne egenarten hos den enkelte for *human idiom*⁸. Karakteren utfoldes i samspillet mellom personen og hans omgivelser, både omsorgspersonene

6 Det må presiseres at det er stor forskjell på Jungs selvbegrep og Winnicotts'.

7 Bollas: «There is an urge to articulate the true self, and I name this the destiny drive which I link up to the force of the true self to elaborate personality potential.» (38)

8 Bollas: «**Thesis:** Human idiom is that peculiarity of person(ality) that finds its own being through the particular selection and use of the object. In this restricted sense, to be and to appropriate are one.» (38)

og døde objekter. Bollas viser også i flere av sine bøker, men tydeligst i *Being a Character* (39), hvordan våre omgivelser er forlent med vår subjektivitet. En gate er ikke bare en veistrekning med hus på begge sider, men kanskje *vår barndoms gate*, hvor hvert hjørne og vindu vekker minner om lengsler og forhåpninger, tap og skuffelser. Objektene i vår omverden er oversådd av vår historie. Det er som om Winnicotts overgangsområde ligger som en usynlig film over alle ting og steder og dermed forbinder oss med våre omgivelser, de farves av våre minner og drømmer. Denne opplevelsesformen har jeg kalt *drømmeri*. Hvordan vi opplever våre omgivelser er alltid preget av vår historie og den stemningen vi er i. Vår sansning er aldri objektiv.

De kulturelle artefakter vi omgir oss med blir bestemmende for selvets artikulering

Bollas (38, 39) knytter an til Freud og Winnicott, vi finner ingen referanser til Jung. Likevel tror jeg vi hos Bollas kan gjenfinne noe av tankemønsteret hos Jung; nemlig det at de objektene vi velger å omgås, det være seg biler, fotballag, malerier, musikkstykker osv., er bestemmende for vår identitet. Det Bollas (39) kaller *form potentials* og *psychic genera* kan minne om Jungs (31, 32) arketyper. Begge begreper synes å peke på hvordan bilder, former eller mønstre i kulturen, i et samspill med vårt ubevisste, blir bestemmende for selvets artikulering. Hvordan vi opplever oss selv, våre medmennesker og våre omgivelser.

Noen mulige kliniske konsekvenser

Vi så i kapitel 5, del 1, kort på ulike kliniske konsekvenser av manglende eller skadd symbolfunksjon og pekte bl.a. på at pasienter med posttraumatiske tilstander i liten grad er i stand til å bearbeide traumene i symbolsk form, i stedet gjenopplevs de som svært plagsomme og skremmende minnebilder i monotone repetisjoner.

Bollas setter sitt begrep *genera* i kontrast til traumet. Det første sporer til lek og utforskning, det andre til å lukke fantasien i det repetetive. Kan vi tenke oss at visse typer overgrep skader utviklingen av det jeg her har kalt *drømmeri*?

La meg ta som et eksempel barnets og ungdommens utvikling av den seksuelle identitet. Vi kan se for oss tenåringsrommet med bilder av popidolene, dagbøker fulle av lengsler og drømmer, «spennende» romaner etc. som et laboratorium for utforskning og etterhvert tilegnelse av en gryende seksualitet. Hva hvis dette rommet blir krenket og dermed utrygt? Kaller ikke den unges oppgaver i å bli et seksuelt vesen på den voksnes bluferdighet, en bluferdighet

som står i grell kontrast til det seksuelle overgrep? Hos visse pasienter som er alvorlig seksuelt traumatisert kan en oppleve det som om rommet for utforskning og drømmeri er blitt frarøvet dem, det kjennes truende å prøve å reetablere dette rommet i en terapisisuasjon. Kan vi videre tenke oss at for noen vil utprøving av narkotiske stoffer også være et forsøk på å gjenerobre eller erstatte tapet av drømmeriet?

Gordon – Potential space er et nyttig begrep for å forstå arketypenes funksjon

Jungianeren Rosemary Gordon gjør i boken *Bridges* (40) en rekke forsøk på å kombinere innsikter fra analytisk psykologi og psykoanalyse, og da særlig den britiske objektreasjonsskolen. Hun (40) gjør oppmerksom på at selv om Jung bidro i vesentlig grad til forståelsen av vår bruk av symboler, undersøkte han i liten grad betingelsene for hvordan vi blir i stand til å danne symboler. Hun (40) viser hvordan Winnicotts teori om overgangsområdet på en meningsfull måte kan utfylle Jungs teorier om symboler, og at bruken av arketyperne finner sted i *the potential space*. Hun minner om at begrepet arketype er en teoretisk konstruksjon og ikke et faktum. Det blir derfor viktig å spørre om teorien om arketyperne er nyttig heller enn om den er sann. (p.106) I sin beskrivelse av bruken av arketyperne synes jeg hun beskriver lignende prosesser som de vi så hos Bollas. Hun (p. 205) siterer Khan, som påpeker at selvet ikke kan nås direkte, kun via symbolet. For Gordon (pp.189-210) blir *broen* en metafor for symbolet; broer mellom individ og fellesskap, mellom bevisst og ubevisst, mellom fortid og nåtid: «Den symbolske prosess er den prosessen som knytter bevisst til ubevisst og det fremmede til det kjente; dens formelle uttrykk er intimt knyttet til innholdet. Den karakteriseres av en »som om« holdning og gjør oss i stand til å relatere til ikke-observerbare realiteter gjennom observerbare fenomener⁹.» Som vi ser er det høy grad av sammenfall mellom denne karakteristikken av symbolisering og den jeg ga i slutten av variasjon 6, del 1.

9 Gordon: «The symbolic process is that process which links the conscious to the unconscious and the strange to the familiar; its formal expression is intimately relevant to its content. It is characterized by an »as if« attitude and so enables men and women to relate to unobservable realities in terms of observable phenomena.» (40)

Oppsummering

Jeg har i denne variasjonen forsøkt å vise hvordan Jungs teori om arketyperne kan forstås som en teori over fellesmenneskelige symboler som aktualiseres i den enkeltes sinn i møte med den ytre verden og som kan hjelpe oss til å forstå hvem vi er. Vi har videre sett hvordan Bollas, i tradisjonen fra Winnicott, peker på hvordan vi engasjerer de kulturelle ytringer i et samspill med vår egen historie, og at dette blir bestemmende for identitetsdannelsen. Inspirert av Bollas lanserte jeg ordet drømmeri for å beskrive en opplevelseshet preget av en kreativ bruk av overgangsområdet. Til slutt så vi hvordan Gordon i en karakteristikk av symboliseringsprosessen betoner symbolene som redskap til å få kontakt med «det utsigelige».

10. Symboldannelse – et problembarn i Freuds *Traumdeutung*?

Innledning

Lesere som er fortrolige med Sigmund Freuds verker, vil ha dratt kjensel på mange av hans tanker i de foregående kapitler. I sine teorier om det ubevisste, drømmen og symboldannelsen var både Jung, Klein, Bion, Matte-Blanco og Winnicott i ulik grad inspirert av og hadde sitt utgangspunkt hos Freud. I det syn på symboldannelse som jeg prøver å tydeliggjøre i denne artikkelen, trer det også frem viktige forskjeller i forhold til Freud. Jeg tror disse forskjellene til dels viser til indre spenninger eller motsetninger i Freuds pionerarbeid, *Die Traumdeutung* (41). Jeg vil forsøke å vise at Freuds syn på symboldannelse er problematisk og at dette henger sammen med hvordan en ser på primærprosessen. Avslutningsvis presenteres Hans Loewalds syn på symboler og sublimering.

Freuds syn på drømmen

Freuds bidrag til en forståelse av drømmen er omfattende, vi skal her bare se på noen få punkter. Freud (41) mente at drømmens oppgave dels var å beskytte søvnen, dels å oppfylle ubevisste ønsker som ofte hadde sin rot i infantilt, seksuelt begjær. Han forestilte seg at fordi disse ubevisste ønskene var forbudte for vårt bevisste jeg, måtte de maskeres for å slippe gjennom en tenkt sensur. Gjennom en slags forkledningsmanøver som Freud (41) kalte *drømmearbeidet*, fremsto den såkalte *manifeste* drøm. *Drømmearbeidets* redskaper så vi på

i kap.4: *forskyvning, fortetning, blanding, opphør av tid og distinksjonen indre/ytre etc.* Dette ble for Freud grunnlaget for en generell teori om det ubevisstes arbeidsmåte kalt *primærprosessen*. Ved at analysanden assosierte fritt til drømmebildene, og analytiker bidro med sine tolkninger, kunne den *latente* drøm avsløres. Også nevrotiske symptomer, vitser, forsnakkelser og lignende fenomener ble underlagt tilsvarende analyser. (42)

Det er særlig tre forhold jeg synes er problematiske i Freuds teori, disse henger nøye sammen: 1. Er den latente drømmetekst allerede foreliggende før drømmedannelsen? 2. Hvis så er tilfelle, blir drømmearbeidet, og dermed symboldannelsen kun å anse som en form for maskering eller forvrengning? 3. Og til sist; er primærprosessen kun «primitiv»?

Manifest og latent. Er drømmens oppgave å maskere en allerede foreliggende tekst?

Hvordan skal en oppfatte forholdet mellom latent og manifest drøm? Tenker Freud seg at den latente drømmen foreligger i det mentale apparat allerede før vi sovner, men skjult for bevisstheten, som en slags hemmelig tekst? (41) Eller blir den latente drøm først fremstilt gjennom analytikerparets arbeid?

Hvis den latente drømmetekst allerede er foreliggende, hva gjenstår da av kreativt arbeide for drømmeren? For å trekke linjene tilbake til variasjon 6: Er Beethovens siste klaversonate en musikalsk oversettelse av en ferdig traktat, en slags rebus i toner? Eller skjer selve det skapende forsoningsarbeid idet musikken tar form?

Likheter mellom Freuds drømmearbeid og litterære/retoriske verktøy

For en moderne leser av *Drømmetydningen* (41), er det iøyenfallende hvor mange likheter en finner mellom litterære/retoriske uttrykk og Freuds beskrivelser av drømmenes fremstillingsform. En som tidlig påviste disse parallellene var Ella Sharpe. (43) Hun kom til psykoanalysen fra litteraturen og brukte metoder fra litteraturvitenskapene i arbeidet med drømmetolkning. I sitt klassiske verk om drømmer, *Dream Analysis* (43), viste hun bl.a. til at troper som metafor, simile, metonymi, synekdoke, onomatopoetikon m.m. er nyttige i arbeidet med å forstå drømmenes språk. Hun (43) presiserer at disse tropene ble anvendt av litteraturkritikere i etterhånd for å forstå hva dikterne hadde laget, de var ikke «oppskrifter» for å lage poesi. Det skapende øyeblikk, meningens fødsel så å si, ligger i selve drømmingen, i symboldannelsen. Denne forståelsen innebærer en

Drømmen som metaforens arnested

implisitt kritikk av Freuds drømmesyn, men det blir aldri gjort eksplisitt av Sharpe, som i resten av boken ligger tett på Freud.

Nytt syn på primærprosessen

Synet på drømmearbeidet henger nøye sammen med hvordan vi skal vurdere det Freud (41) kalte primærprosessen. Primærprosessen har ofte blitt vurdert som svært primitiv og som uttrykk for patologi hvis den dominerer det psykiske liv. Mange har stilt seg undrende til dette, bl.a. Marion Milner (44), Pinchas Noy (45) og Alice Theilgaard (46). Disse forfatterne vurderer primærprosessen mer positivt. De hevder at den gjennomgår en modning i løpet av livet, at den kan forfines og være i stand til å organisere komplekst mentalt materiale. De vektlegger alle også kunstneres kreative bruk av primærprosessen.

Forkledning eller avkledning?

Symboliseringen anses hovedsaklig som forkledning i tidlig psykoanalyse. Ernest Jones (47) hevdet at symbolene alltid representerer materiale som har blitt fortrent fra det ubevisste. Bare det som er fortrent må undergå symbolisering. (47) I et eksempel skriver Freud: «Den drømmende behandler en annen person for et benbrudd. Analysen viser at dette er fremstillingen av et ekteskapsbrudd.» (41) Drømmeren kamuflerer ifølge Freud sitt ønske om skilsmisse på denne måten, sensuren overlistes ved å omgjøre en skilsmisse til et benbrudd. Men dreier ikke dette seg snarere om avkledning og fremsyning, enn forkledning? At drømmen viser drømmeren en følelse eller holdning som inntil nå ikke er blitt tydelig for ham, som først i drømmen blir gitt en symbolsk form. At drømmen gjentar en opprinnelig språkdannelse ved å fremstille avslutningen på et kjærlighetsforhold som et brudd, *drømmen som metaforens arnested*.

Hos Freud blir tolkningen av drømmen ofte å likne med et slags detektivarbeid. Teksten man søker etter er foreliggende allerede om dagen, maskert eller forvridt av nattens drøm. Drømmens karakter av *liv* (48) overses, at kreative og helende krefter er virksomme i selve drømmedannelsen.

Kulturens symboler avdekker naturens vesen

Når vi kler oss kan vi velge både å fremheve eller å skjule deler av kroppen. Et nytt klesplagg kan vise oss en hittil ukjent side ved oss. Av og til er det som om naturen først kommer til seg selv gjennom de kulturelle frembringelser. Den så-

kalte trønderlåna er et fint eksempel på denne dialektikken mellom natur og kultur. Disse smale, langstrakte husene synes på en spesiell måte å avdekke og synliggjøre skjønneten i de trønderske dalførene. En annen byggeskikk ville fremhevet andre sider ved landsskapet. Det ser ut som om den kulturelle ikledning kan avdekke ulike sider ved naturens vesen. Slik kan også symbolet, det være seg språk, bilder, musikk m.m., synliggjøre og forandre, slik at vi må lage nye symboler for å fange inn denne metamorfosen. En følelse som vi har satt ord på kan allerede være under forandring pga. symbolets dialektiske kraft. Vi finner en lignende tankefigur i Freuds (49) begrep *Nachträglichkeit*, dette at en tolkning kan forandre opplevelsen av det fortidige. James Strachey (50) er opphavsmannen til uttrykket *mutative interpretations*, forandrende tolkninger. Dette samspillet mellom natur og kultur er avgjørende viktig å få fatt på, bl.a. fordi den peker på nødvendigheten av en bred tilnærming for å forstå menneskets psyke¹⁰.

Jeg vil i tråd med dette foreslå at drømmen både kan være et uttrykk for forkløding, avkløding og påkløding¹¹.

Loewald om symboldannelse og sublimering

Vi så at for Jones (47) var symbolet et redskap for å skjule forbudt materiale. Han skilte mellom symboler, metaforer (og andre retoriske verktøy) og forskjellige former for sublimering. (47) Sublimering ble også vurdert som en form for forsvar, et vellykket kompromiss der de primitive instinktene ble kanalisert til sosialt akseptabel adferd. (53) Hans Loewald har et annet syn på symboler og sublimering. Stephen Mitchell (54, 55) kaller Loewald *a Freudian revisionist*, og hevder at han aldri forlot Freuds vokabular, men over tid la nye betydning-

10 En hjerneforsker som Joseph LeDoux (51) hevder i *The Emotional Brain*, at det biologiske substrat for de fleste menneskelige følelser fyldestgjørende lar seg kartlegge ved hjelp av forskning på rotter. Man har da også kommet svært langt ved hjelp av denne forskningen, eksempelvis i LeDoux arbeid med fryktfølelser. Etter mitt skjønn er det dog nødvendig å kombinere en naturvitenskapelig tilgang med en forståelse av menneskets symboldannende evner for å bli i stand til å forstå emosjonene. Mitchell (52) kritiserer en enkel dikotomi og lagdelingsmodell i forholdet mellom natur og kultur hva gjelder psyken, der naturen kan «ekstraheres» i ren form under de kulturelle skikt. Han viser til at det er en intim sammenheng mellom f.eks. anleggingen av de nevralt nettverk og samspillet med omverdenen: «...culture is wired into our very bodies.» (52, p. 70) Han (52, p. 71) foreslår istedet *loopen* som en god metafor for samspillet mellom natur og kultur.

11 Formuleringen er lånt av Lars Thorgaard. (personlig meddelelse høsten 2001)

er i begrepene. Loewald (53) la avgjørende vekt på at Freud på 20-tallet erstattet begrepet libido med livsinstinkt eller Eros, og under henvisning til en pasasje i *Das Unbehagen in der Kultur* (53) om oseanisk følelse, hevdet Loewald at driftene hos barnet ikke kunne sees uavhengig av samspillet med moren. I den tidlige mor-barn matrix blir distinksjonen subjekt-objekt kun mulig for en utenforstående, for spebarnets opplevelse (og også for mor?) er det ingen forskjell mellom utenfor og innenfor, mellom før og nå. I begynnelsen opplever vi verden på en måte som minner om det Freud kalte primærprosess. Etter hvert som vi blir eldre lærer vi å skille mellom før og nå, mellom meg selv og de andre etc. Men, og dette er et sentralt punkt for Loewald, samtidig som vi lærer oss å skille, bevares evnen i oss til denne opprinnelige opplevelsesform. Sunnhet er å holde kanalene åpne mellom disse to måtene å nærme seg verden på. Slik blir også synet på symboldannelse og sublimering for Loewald radikalt forskjellig fra for eksempel Jones' og Fenichels. Jones (47) hevdet at bare fortrenget materiale symboliseres. Loewald spør til dette: Hva skjer når fortrenningen oppheves? Opphører da symbolet å være virksomt? Nei, svarer Loewald, det er først når fortrenningen oppheves at symbolets funksjon trer i full kraft. Først når vi erkjenner hva symbolet vil si oss, kan det bli et symbol for oss. Slik blir psykotisk og nevrotisk symbolbruk hver på sin måte ufullstendig. For den psykotiske er det ingen forskjell på symbol og symbolisert, for den nevrotiske er symbolets mening ennå ikke åpenbart. (53) Først ved at det bygges en bro mellom bevisst og ubevisst, mellom primær- og sekundærprosess, kan symboldannelsen bli fullverdig. (55) For Loewald er ikke sublimering forsvar, et vellykket kompromiss (53) eller det de tidlige ego-psykologene kalte nøytralisering av drift. (55) «*Sublimation is passion transformed*», (53) hevder Loewald. Gjennom symbolenes brobyggende egenskaper kan vi fastholde eller sogar gjenopprette kontakten med en opprinnelig opplevelsesform. (53). Denne tidlige Eros kan gjennom sublimeringen farve det voksne liv, gi det mening og dybde. (53) Loewald avviser at sublimering er forsvar og bruker ordet *reconciliation* (53), forsoning eller forlik. I sitt arbeid om sublimering og symboldannelse knytter Loewald eksplisitt an til Winnicotts teorier om overgangsområdet. Ved å bruke ordet *reconciliation* synes det for meg også å være en klar parallell til Segals vektlegging av Kleins begrep *reparation* i teorien om symboldannelse og kunstforståelse. I en berømt metafor sammenligner Freud (42) den psykoanalytiske prosessen med tørrelegningen av Zuidersjøen. Dette er ifølge Loewald et meget uheldig bilde, hvordan kan vi leve i en ørken? (54)

Oppsummering

Oppsummerende kan vi si at det i Freuds teori om drømmens symboler finnes en latent spenning knyttet til om symbolene hovedsakelig brukes som forklædning eller fremvisning, og dermed hvordan en vurderer selve drømmedannelsen og symbolfunksjonen. Dette var et avgjørende spørsmål i bruddet mellom Freud og Jung (56), og det får konsekvenser for hvordan vi vurderer drømmedannelsen og primærprosessen. Hvis en forstår drømmedannelsen hovedsakelig som en forklædningsmanøver for en allerede foreliggende «tekst», innebærer det slik jeg ser det en manglende aktpågivenhet for drømmens estetiske, kreative og helende kvaliteter (57). Vi har sett hvordan en moderne Freudiansk teoretiker som Hans Loewald, gjennom en nyansert og konsis kritikk av tidlig psykoanalytisk teori om symbolisering, på mange vis gjentar innvendingene fra Jung og sentrale teoretikere innenfor engelsk psykoanalyse. (Klein, Bion, Segal, Winnicott, Meltzer.)

11. Symbol og metafor, bevisst og ubevisst

Forsøk på avgrensning av begrepene

Noen vil ha savnet definisjoner på symbol og metafor i denne artikkelen. Jeg vil her se litt på ulike forfatters avgrensning av ordene, og samtidig drøfte grunner til å være skeptisk til entydige definisjoner. Begrepsparet bevisst/ubevisst er også hyppig anvendt, uten at det er gitt klare føringer for hvordan termene skal forstås. En grundig analyse over ulike tradisjoners forståelse av det ubevisste eller ubevisst prosessering, ville sprengte rammene for fremstillingen. Jeg vil i stedet prøve å sortere ut noen distinksjoner som kan være nyttige for å få tak i sentrale tanker i artikkelen.

Stiller vi feil spørsmål? Om Wittgenstein og skepsis til definisjoner

Kanskje kan spørsmål som *hva er et symbol? hva er en metafor? hva er en følelse?* føre oss galt av sted. At det bak slike spørsmål kan ligge en implisitt teori om at ordene korresponderer entydig med noe «ute i verden» som kan avgrenses. Kanskje er dette en misforståelse av språkets vesen, kanskje finnes det ikke gyldige definisjoner annet enn i helt pragmatisk forstand.

Disse tankene er inspirert av Ludwig Wittgenstein, hvis filosofi er en stadig kretsing rundt språkets gåte. Med begreper som *språkspill* og *livsform*, peker

Drømmen som metaforens arnested

Wittgenstein (58) på at ord ikke kan forstås uavhengig av den sammenheng og praksis de inngår i. På spørsmålet *hva er en metafor?*, ville han kanskje ha sagt: Spørsmålet er feil, vis oss heller de sammenhengene ordet kommer til syne i. Undersøker vi ordenes etymologi, finner vi ofte at de har røtter i verbformer. Det er tilfellet både for symbol og metafor.

Ordet metafor kommer av å overføre

Fogh Jensen (59) peker på at det greske *metafora* betyr å overføre, fra et område til et annet. Jeg har i de foregående kapitler forsøkt å vise den nære sammenhengen mellom vår bruk av metaforer og det kliniske fenomen som Freud kalte *overføring*. At ordene er nær identiske beror etter mitt skjønn ikke på noen tilfeldighet.

Etter det jeg kan se gir ikke Lakoff og Johnson (60, 61) noen definisjon på metafor, kanskje strir det mot deres prosjekt, fordi det i ideen om en definisjon allerede er innebygget en teori om korrespondansesannhet og objektivitet. At begrepene står i en en-til-en korrelasjon med det de viser til. Lakoff og Johnson (60) viser i stedet gjennom tallrike eksempler hvordan metaforene gjennomstrømmer språket.

Er alt språk opprinnelig en samling metaforer?

En kan spørre seg om ikke det meste av språket en gang har vært metaforer. En kjent poet har sagt at språk er stivnet poesi. Lingvisten Philip Wegener (62) hevdet allerede i 1885 at språket er en skattkiste med bleknede metaforer. Ser vi f.eks. på noen måter vi omtaler kunnskapservvelse på: *erkjenne, fatte, begripe, forstå, innsikt, se poenget, lydhør for resonnementet, smaker på teorien, snuse opp nye ideer, osv.*, synes alle å ha et metaforisk opphav. Lingvisten og psykoanalytiker Theodore Thass-Thienemann (63) viser i en drøftelse av opprinnelsen til ordet *angst*, at uttrykket beskriver de primære kroppslige opplevelser av angsten. Han skiller mellom to kroppslige yringsformer, den ene en følelse i strupen av å bli kvalt, den andre den lammende virkningen av å bli fastbundet, særlig på føttene. Han viser til en rekke ord for angst eller liknende følelser på tysk, engelsk, fransk, latinsk og gresk, som alle har røtter i ord for å kvele eller fastbinde. Inspirert av Thass-Thienemann kunne vi kanskje si at språket i sitt vesen er metaforisk. Ivan A. Richards (11) synes å innta en slik posisjon. Løgstrup (11) følger ham langt på vei i synet på språkets vesen, men argumenterer for en langt snevrere definisjon på metafor. Han hevder at i en nåtidig bruk av metafor «må det metaforisk brukte ords betydning være fremmed for det, som

den brukes til at karakterisere.» (p.74) Metaforen må ha et overraskelsesmoment: «For at en betydningsudvidelse skal være metaforisk, må den chokere.» (p.78) Eksempelvis mener Løgstrup at uttrykkene *flat konversasjon* eller *tungt hjerte*, ikke er metaforiske. Det mer originale: «hans konversasjon var flad som et fortov», passerer derimot gjennom nåløyet. (p. 80)

Symbol betyr å samle

Ordet *symbol* kommer ifølge Thass-Thienemann (63) fra verbet *sumballein*, å kaste sammen. (*sum*, «sammen», *ballein*, «å kaste»¹²) Jeg har i drøftelsen likevel vært mest opptatt av verbet *å symbolisere*, å bruke symboler. Ordets rot peker på kropp og bevegelse. Noe er brakt sammen som vanligvis er hver for seg. Noe står for noe annet, representerer noe annet. Et objekt har to betydninger, en konkret og en mer abstrakt. En due er en fugl og et symbol på fred. Som regel er ikke sammenhengen vilkårlig, en tiger er ikke noe vanlig fredssymbol. Ofte er det en egenskap ved det konkrete objektet som peker mot det abstrakte. Slik Løgstrup (12) ser det, er det nettopp her vi kan finne en forskjell mellom symbol og metafor. Han er opptatt av at metaforen spiller på en kontrastvirkning, mens symbolet tar del i det det symboliserer¹³.

12 Leger vil kjenne igjen ordet *ballein* fra den sjeldne neurologiske tilstanden *hemibalisme*, der en skade i basalgangliene gir ukontrollerte kast med den ene siden av kroppen. Vi ser igjen hvordan dette med tanke, følelse og bevegelser synes tett knyttet sammen. Jeg tror at en nevropsykologisk forståelse av symboldannelse ikke må fokusere snevert på kortikale funksjoner, men se på i hvilken grad basalgangliene og cerebellum er involvert. Vi har sett at *broen* kan fungere som et bilde på metaforens og symbolets funksjon. For noen forfattere synes denne broen nærmest å være identisk med *corpus callosum*, hjernebjelken, som binder sammen høyre og venstre cortex. Fordi metaforene og symbolene, når de fungerer godt, i så høy grad engasjerer kroppslige fornemmelser, tror jeg det er viktig i tillegg å fokusere på subkortikale strukturer. Hadde vi kunnet foreta fMRI på en person som lyttet til *Tea for Two* av Bud Powell tror jeg det ville ha lyst opp i disse strukturene. Dette synspunktet gjør det også lettere å forstå hvorfor vi får de såkalte ekstrapyramidale bivirkninger ved for høyt doserte antipsykotika.

13 «...symbolet står for en helhet, som det selv er en del av. Symbolet representerer eller afbilder ikke kun den helhet, som det symboliserer eller afbilder, men det deltar i den. Symbolet er, som ofte sagt, en pars-pro-toto tænkning. Alene i denne komplekse betydning – representerende og deltagende – er der i det følgende tale om symbol.» (p.189) «Fordi symbolet ikke kun er representativt, men deltar i det symboliserede, kommer symbolet til å forløse en forståelse så godt som metaforen gjør det. Men det skjer på forskjellig vis, ja i en bestemt hensende på modsat vis,

(noten fortsættes næste side)

Den viktige forskjellen mellom symbol og tegn

Langer (62) gir en vid definisjon av symbol i *Philosophy in a New Key*. Hun skiller her mellom *sign* (tegn) og *symbol*. (pp. 53-78) *Tegnet* blir del av et par (tegn og betegnet) hvor den ene parten er mer interessant enn den andre, mens den andre er lettere tilgjengelig enn den første. (p. 58) Eksempler kan være fløyten som lyder før togets avgang, klokken som viser tiden, trafikkskilt som anviser regler. Vi ser her at det er en tett og *entydig* forbindelse mellom tegnet og det betegnede. Det ringer og vi åpner døren, det piper og vi tar kjelen av platen. Også dyr forholder seg til tegn. Symboler kan dyr derimot vanskelig bruke. (64) Symbolet påkaller vår forestillingsevne. Det deler ikke tegnets entydighet. Som vi så i variasjon 6, del 1, karakteriserte Langer (62) symbolene som *unconsummated*, ufullendte eller åpne. Egennavn kan ifølge Langer både fungere som symboler og tegn. Brukt som tegn vil James' hund, hvis eierens navn nevnes, reise seg og se etter sin herre, mens en venn vil kunne forestille seg James selv om han ikke er til stede, altså en symbolbruk. (62)

Forsøk på å sondre mellom ulike betydninger av ordet ubevisst

Om definisjonene av symbol og metafor spriker, er neppe uenigheten rundt begrepene bevisst og ubevisst mindre. Jeg vil ikke her forsøke meg på noen oversikt over de ulike posisjonene, men peke på følgende potensielt nyttige sondringer:

- Løgstrup (13) fremhever skillet mellom bevisst *forståelse* og bevisst *sansning*. *Forståelsen* er ofte språklig. Nevrologen Antonio Damasio (65) hevder at bevissthet tradisjonelt nærmest har vært synonymt med språk, men viser at språkløse mennesker selvfølgelig kan ha bevissthet og kommunisere mening. Derimot ser han vanskelig for seg at vi kan være bevisste uten å føle noe.

Vi kan lytte til et stykke musikk og være oss bevisste hva vi hører, men samtidig ha et ureflektert forhold til hvorfor musikken beveger oss følelsesmessig slik den gjør.

for metaforen partiserer akkurat ikke i hvad den lyser op. I metaforen er der ikke skygge af pars-pro-toto tænkning, tværtimod. Metaforen sætter sfærene op imod hinanden, symbolet forskyder dem i hinanden. Symbolet har ikke et tertium comparationis, sådan som metaforen har det. Metaforen præciserer en indsigt, symbolet forløser en vision.» (12, pp.190-191) (Vi så over, at Løgstrup hadde en forholdsvis snever definisjon av metafor.)

- Distinksjonen mellom innhold og funksjon er nyttig for å forstå mye av teoriene om ubevissthet innenfor *cognitive science*. (Med ett norsk uttrykk, kognitive vitenskaper). Vi kan vite om hva vi tenker, men ikke hvordan hjernen får dette til. Vi kan sanse uten å ane noe om sanseapparatets oppbygning. Kanskje kan betegnelsen ureflektert med fordel erstatte bruken av ubevisst i en del tilfeller, vi har også brukt ordet automatisk. Bevisstheten kan bare håndtere en begrenset mengde informasjon om gangen, det blir upraktisk å ha bevisst viten om alt organismen foretar seg for å frembringe denne informasjonen. Bevisstheten skummer så å si fløten. (66) En rekke funksjoner er automatiserte for å spare tid og energi. En har anslått at så mye som 95% av det vi foretar oss, er ubevisst. (60) Sannsynligvis er tallet større.
- Innenfor hjerneforskningen snakker man om det kognitivt ubevisste eller det ikke-bevisste, til forskjell fra det Freudianske ubevisste. (60) Man avviser tanken om fortrenning. (Men har samtidig kanskje et ureflektert forhold til det som kalles det ufortrengte ubevisste. Se neste punkt.) Grovt sagt: Det ubevisste er ikke ubevisst fordi det er forbudt, men fordi det ville være upraktisk om alt var bevisst.
- En skiller i psykoanalysen mellom det fortrengte og det ikke-fortrengte ubevisste. (67) Hos Freud hadde det fortrengte ubevisste en sentral plass. Følelser og ideer som er i for sterk konflikt med våre idealer og samvittighet, eller er for smertefulle å bære, henvises til en tilværelse uten for bevisstheten ved hjelp av ulike fortrenningsmanøvre. I tillegg har vi opplevelser og følelser som aldri har blitt bevisste fordi bæreren ikke har vært i stand til å gi dem en form. Mange vil kalle dette en form for *defisitt*problematikk. Matte-Blanco (67) vil her legge til at det ubevisste aldri kan bli bevisst, da er det ikke lenger det samme!
- Freud (41, 68) brukte betegnelsen *det ubevisste*, eller *systemet det ubevisste*. Senere teoretikere har vært skeptiske til substantivformen og snakket om ubevisst fungering, ubevisst som adjektiv. Ved å bruke substantivformen understrekes det at deler av selvet er utenfor bevissthetens kontroll. Det foregår en ubevisst meningsdannelse som dels kan være i konflikt med det bevisste jegs intensjoner, dels kan formulere innsikter som jeget ennå ikke kan romme.

12. Til avslutning

Musikalsk opptakt

Vi er på konsert, Bachs mektige h-moll messe. I *Et ressurexit* smeller kor og orkester til med driv og eleganse, lett og tungt samtidig. Vi kjenner hvordan hjertene løftes og et veldig brus fyller kroppen. I det korte instrumentale mellomspill ser jeg for meg noen yndige ballettdansere som svikter fjærlett i ankel- og kneledd, nesten vektløst.

Hva skjer her? Hvor skjer det hen? Hvordan, med hvilke midler? Hvor er *følelsesmeningen*? Er den i Bachs hode og kropp før han setter notene på papiret? Eller er den notene på papiret? I hjertet til musikerne og sangerne? Eller hos dirigenten, han vet det vel? Kanskje den er i lydbølgene i luften, sånn egentlig? Og hva med oss som lytter; i det bevisste eller i det ubevisste?

Kanskje kan vi si at den er i Winnicotts *potential space*, dette mulighetenes rom som er både objektivt og subjektivt på en gang; et paradoks. Gjennom dette *overgangsområdet* (Winnicott) *transformeres* (Bion og Langer) så denne «*uitsigelige*», «*unknowable ultimate reality*» (Bion, Matte-Blanco), fra *sans til sans* (Stern), gis en *form* (Langer, Bion) som er *erkjent av kroppen* i et slags *metaforspråk*, før den er artikulert verbalt og bevisst (Lakoff og Johnson) og *deles* av komponist, utøvere og tilhørere (Stern, Winnicott).

Selvet skaper drømmen; drømmen skaper selvet

Vi har foreslått at musikkens, poesiens og drømmens symboler alle stammer fra samme kilde. Symbolene og metaforene gjør det mulig for oss å utholde og forstå våre lidenskaper, de blir verktøy til å tenke over hva vi føler samt dele det med andre. Vi har sett hvordan evnen til å danne symboler tilegnes i tett samspill med omsorgspersonene. Begreper som *affektiv inntoning*, *holding*, *containing*, *reverie* og *alfafunksjon* bidrar til å forstå mer av innholdet i dette samspillet og tilegnelsen av symbolfunksjonen. Vi så hvordan symboldannelsen meningsfullt kan forstås i lys av teorien om *overgangsfenomener* og *potential space*, at symbolene ble satt i spill i forhold til selvet i dette rommet eller feltet. Jeg lanserte ordet *drømmeri* for å beskrive hvordan bruken av *overgangsområdet* blir bestemmende for hvordan vi opplever vår omverden, hvordan selvet engasjerer de objektive omgivelser og forlener dem med vår subjektivitet. Jeg har forsøkt skissert hvordan forståelsen av mangelfullt utviklet eller skadd symbolfunksjon kan kaste lys over viktige sider ved et bredt spekter av psykiatiske lidelser.

Vi er nå kommet til et punkt i fremstillingen der vi kan prøve å forstå dette utagnet: *Selvet skaper drømmen; drømmen skaper selvet*¹⁴. Ved å lage og ta i bruk symboler er det som om sinnet bygger seg et hus det kan ta bolig i. Når sinnet har hjemme kan det møte livets skjønnhet og gru, lage en drøm om det og bli holdt av denne drømmen. Vi får en stadig veksling mellom selvet som lager symboler, og som samtidig i en viss forstand består av og hviler i bruken av disse symbolene. I det selvet grunner over og prøver å forstå seg selv, *blir* det i samme stund et selv. En svimlende bevegelse!

Om kropp og sinn – avsluttende bemerkninger

Vi har forsøkt å nærme oss visse sider ved det uendelig fine samspillet mellom kropp og sjel. Sinnet er usynlig, det lar seg ikke måles eller veies. Jeg har foreslått at symbolene og metaforene vi danner og forholder oss til i drømmen (i poesien, i musikken, i tenkningen, i leken, i fri assosiasjon) anskueliggjør sinnets arbeidsmåte. Vi har sett hvordan bruken av metaforer er nødvendige redskaper for tenkningen og samtidig intimt forbundet med vår sansning og motorikk. Gjennom enkle sansninger og bevegelser tilegner vi oss basale metaforer som vi siden kan tenke med og kombinere i intrikate, filosofiske konstruksjoner. Det lar seg ikke gjøre å tenke om abstrakte begreper som tid og kjærlighet uten å anvende metaforer. Samtidig foreligger det en abstraksjonsprosess i selve denne bruken. Jeg pekte på at kunnskapen om amodal persepsjon kan bidra til en forståelse av fenomenet abstraksjon, og dermed av sinnet.

Et gjennomgående tema har således vært denne vekslingen mellom det konkrete og det abstrakte som jeg ved en anledning kalte drømmens dobbelthet, at drømmen både er sanselig nærvær og høy abstraksjon, tenkning. I det samme forsøkte jeg å løsne litt på de båndene vi ofte finner mellom tenkning og ord, og viste at vi også tenker i bilder, lyder, bevegelser, kanskje til og med i lukter og smaker. Jeg undret meg også over det forholdet at mye av denne tenkningen til dels synes å finne sted utenfor bevisstheten. Jeg brukte ordet *minneløsner* for å vise hvordan de kroppslige erfaringer blir brukt som verktøy i en autentisk og levende metaforbruk til forskjell fra døde konvensjoner, og jeg så på den viktige forskjellen mellom tegn og symbol: Mens tegnet har en entydig, pekende funksjon, ofte med et mekanisk preg, kan symbolet bli bærer av en genuin eller oppriktig mening som er mangetydig¹⁵.

14 Uttrykket er Lars Thorgaards (personlig meddelelse juni 2002).

15 Også symboler og metaforer kan brukes mekanisk, konvensjonelt, meningstomt.

En annen type veksling jeg dvelte ved var forholdet mellom asymmetrisk og symmetrisk logikk, mellom to ulike måter å møte verden på. Gjennom den såkalte bi-logikken ble metaforen forstått som et redskap for å midle mellom disse ulike opplevelsformer.

Inspirert av fenomenologiske tenkere prøvde jeg å vise til en side ved forholdet kropp/sjel som kanskje er selvfølgelig, men like fullt ofte upåaktet: *De kroppslige gester er på samme tid sjelelige, de er psykiske begivenheter, mening utfelt i tid.* Vi så på noen slike betydningsdannelser i sansningen og foreslo at drømmen viser frem for oss dagens sansning i symbolsk form, erfaringer som vår våkne bevissthet ofte avviste, pinlig berørt. Drømmen stripper konvensjonene og fastholder skjønnet og risikoen i de mellommenneskelige møter.

Teorien om arketyper ble forstått som symbolske former til å forstå oss selv med. Dette ble sammenlignet med hvordan vi tar i bruk kulturelle bilder/gjenstander for å artikulere selvet. Ved å betegne drømmen som både forkledning, avkledning og påkledning på en og samme gang henledet vi oppmerksomheten på et av drømmens paradokser: at de kulturelle symboler avdekker sider ved naturen vi ikke har sett før og dermed setter igang en dialektikk mellom natur og kultur.

Metaforen og symbolet synes å kunne bygge bro mellom det verbale og det preverbale, mellom bevisst og ubevisst, mellom kropp og sinn, mellom før og nå, mellom terapeut og pasient.

Anerkjennelse

En spesiell takk rettes til Lars Thorgaard for inspirerende veiledning.

En rekke kolleger ved SiR har på forskjellig vis støttet meg i arbeidet med artikkelen. Takk til Eivind Haga, Jone Schanche Olsen, Lilian Stokkeland og Lars Tjemsland.

Litteratur

1. Merleau-Ponty M. *Om sprogets fænomenologi*. København: Gyldendal; 1999
2. Løgstrup K.E. *Ophav og omgivelse*. København: Gyldendal; 1984
3. Husserl E. *Cartesianska meditationer*. Göteborg: Daidalos; 1992
4. Rilke R.M. *Sonnets to Orpheus*. Transl. M.D. Herter Norton. New York: Norton; 1942

5. Descartes R. *Meditasjoner over filosofiens grunnlag*. Oslo: Aschehoug; 1641, norsk utgave 1992
6. Merleau-Ponty M. *Kroppens fænomenologi*. Frederiksberg: DET lille FORLAG; 1994
7. Pally R. *The Mind-Brain Relationship*. London: Karnac; 2000
8. Bowlby J. *En sikker base*. København: DET lille FORLAG; 1988, dansk utgave 1998
9. Stern D. *Barnets interpersonelle univers*. København: Hans Reitzel; 1985, dansk utgave 1991
10. Young J. *Cognitive therapy for personality disorders: A schema focused approach*. Sarasota: Professional Resource Press; 1990
11. Løgstrup K.E. *Vidde og prægns*. København: Gyldendal; 1976
12. Løgstrup K.E. *Skabelse og tilintetgørelse*. København: Gyldendal; 1978
13. Løgstrup K.E. *Kunst og erkendelse*. København: Gyldendal; 1983
14. Meltzer D., Williams M.H. *The Apprehension of Beauty*. London: Clunie Press; 1988
15. Thorgaard L. Psykoterapeutens udvikling gennem modoverføring. *Psyke & Logos* 1998; 19: 121-137
16. Klein M. *Love, Guilt and Reparation and Other Works 1921-1945*. London: Vintage; 1975
17. Klein M. *Envy and Gratitude and Other Works 1946-1963*. London: Vintage; 1975
18. Segal H. *Dream, Phantasy and Art*. London: Routledge; 1991
19. Spillius E.B. Freud and Klein on the concept of phantasy. *Int. J. Psychoanal.* 2001; 82: 361-373
20. Segal H. *The Work of Hanna Segal*. London: Free Association Books; 1981
21. Segal H. *Psychoanalysis, Literature and War*. London: Routledge; 1995
22. Klein M. Notes on some Schizoid Mechanisms. 1946. I: Klein M. *Envy and Gratitude and Other Works 1946-1963*. London: Vintage; 1975
23. Daniel P. Child analysis and the concept of unconscious phantasy. I: Anderson R. *Clinical lectures on Klein and Bion*. London: Routledge; 1992. p.14-23.
24. Freud S. Formuleringer om de to principper for psykiske processer. I: *Metapsykologi 1*. København: Hans Reitzel; 1911, dansk utgave 1983. p.57-70
25. Lindgren A. *Per Pusling*. Oslo: N.W.DAMM & SØN A.S; 1950
26. Joseph B. Defence mechanisms and phantasy in the psychoanalytical process. 1981. I: Joseph B. *Psychic Equilibrium and Psychic Change*. London: Routledge; 1989

27. Isaacs S. The nature and function of phantasy. 1952. I: Klein M, Heimann P, Money-Kyrle R. *Developments in Psycho-Analysis*. London: Karnac; 1977. p. 67-121
28. Segal H. A Psychoanalytic Approach to Aesthetics. 1952. I: Segal H. *The Work of Hanna Segal*. London: Free association Books; 1981
29. Segal H. Notes on Symbol Formation. 1957. I: Segal H. *The Work of Hanna Segal*. London: Free Association Books; 1981
30. Lidman S.-E. *Iskuggan av framtiden*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag; 1997
31. Jung C.G. *Det omedvetna*. Stockholm: Wahlström och Widstrand; 1917, svensk utgåve 1965
32. Jung C.G. *The Archetypes and the Collective Unconscious*. Princeton/ Bollingen; 1959
33. Jung C.G. *Aion*. Princeton/Bollingen; 1959
34. Jung C.G. Approaching the Unconscious. I: *Symbolene og det ubevisste*. Oslo: Gyldendal; 1964, norsk utgåve 2000
35. Hovland B.I. Fra fortelling til moralsk handling. *Kirke og kultur*. 2002. 1: 67-96
36. Winnicott D.W. *The Maturation Processes and the Facilitating Environment*. IUP; 1965
37. Bollas C. *The Shadow of the Object*. New York: Columbia; 1987
38. Bollas C. *Forces of Destiny*. London: Free Association Books; 1989
39. Bollas C. *Being a Character*. New York: Hill and Wang; 1992
40. Gordon R. *Bridges. Metaphors for psychic processes*. London: Karnac; 1993
41. Freud S. *Drømmetydning*. Oslo: Cappelen; 1900, norsk utgåve 1969
42. Freud S. *Samlede forelæsninger*. København: Hans Reitzel; 1933, dansk utgåve 1990
43. Sharpe E.F. *Dream Analysis*. London: Hogarth Press; 1937
44. Milner M. *The Suppressed Madness of Sane Men*. London: Routledge; 1987
45. Noy P. A revision of the psycho-analytic theory of the primary process. *Int. J. of Psychoanal.* 1969; 50:155-79
46. Theilgaard A. 1998 Indlæg ved Bjarne Sod Funchs disputats: «The Psychology of art appreciation». *Psyke & Logos* 1998; 19: 299-303
47. Jones E. The Theory of Symbolism. 1916. I: *Papers on Psycho-Analysis*. Boston: Beacon Press; 1948
48. Meltzer D. *Dream-Life*. London: Clunie Press; 1984
49. Freud S. *Afhandling om behandlingsteknik*. København: Hans Reitzel; 1992
50. Sandler J., Dare C., Holder A. *Patienten og analytikerens*. København: Hans Reitzel; 1992, dansk utgåve 1994
51. Le Doux J. *The Emotional Brain*. New York: Touchstone; 1996

52. Mitchell S.A. *Can love last? The fate of romance over time*. New York: Norton; 2002
53. Loewald H. *Sublimation*. New Haven: Yale University Press; 1988
54. Mitchell S.A, Black M. *Freud and beyond*. New York: BasicBooks; 1995
55. Mitchell S.A. *Relationality*. Hillsdale: The Analytic Press; 2000
56. Matton M.A. *Understanding Dreams*. Woodstock: Spring Publications; 1978
57. Thorgaard L. Drømmenes kreative og kurative funktion. *Matrix* 1990; 1: 3-22
58. Wittgenstein L. *Filosofiske undersøkelser*. Oslo: Pax; 1953, norsk utgave 1997
59. Fogh Jensen A. *Metaforens magt*. Århus: Modtryk; 2001
60. Lakoff G., Johnson M. *Philosophy in the Flesh*. New York: Basic Books; 1999
61. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. Chicago: Chicago; 1980
62. Langer S. *Philosophy in a New Key*. Cambridge: Harvard; 1942
63. Thass-Thienemann T. *The Interpretation of Language*. New York: Jason Aronson; 1968
64. Cassirer E. *An Essay on Man*. New Haven: Yale University Press; 1944
65. Damasio A. *The Feeling of What Happens*. New York: Harcourt Brace; 1999
66. Nørretranders T. *Mærk verden*. København: Gyldendal; 1991
67. Matte Blanco I. *The Unconscious as Infinite Sets*. London: Karnac; 1973
68. Freud S. Det ubevidste. 1915. I: *Metapsykologi 1*. København: Hans Reitzel; 1983

Om psykoanalytisk psykoterapi af patienter med borderlinepersonlighedsforstyrrelse

Matrix 2003; 2, s. 148-171

Morten Kjølbye

I den kliniske hverdag er en borderlinepatient lig med den besværlige, krævende og manipulerende patient, som indlægges på grund af selvdestruktiv adfærd, og som ingen har lyst til at behandle. Borderlinepatienter responderer ikke eller ofte negativt på traditionel psykiatrisk behandling, hvorfor der er brug for specialiserede behandlingstiltag. I artiklen redegøres kort for empiriske undersøgelser, der peger på, at psykoanalytisk psykoterapi af borderlinepatienter har effekt og er økonomisk rentabel. Med udgangspunkt i, hvad der karakteriserer moderne psykoanalytisk psykoterapi og APA Practice Guidelines for the Treatment of Patients With Borderline Personality Disorder, beskrives hovedstrategierne for psykoanalytisk behandling af borderlinepatienter. Afslutningsvis beskrives et psykodynamisk behandlingsprogram til borderlinepatienter, der er etableret i Klinik for Angst og Personlighedsforstyrrelser ved Psykiatrisk Hospital i Århus.

Indledning

Borderlinepersonlighedsforstyrrelse er den hyppigst beskrevne personlighedsforstyrrelse i kliniske populationer, og er associeret med interpersonel og social dysfunktion, øget suicidal risiko og betydelige behandlingstiltag både i den somatiske og psykiatriske sektor (1). Prevalencen i den generelle befolkning er 1-2%, i ambulans psykiatrisk regi 10% og 15-20% hos indlagte psykiatriske patienter (1).

APA Practice Guidelines for the Treatment of Patients With Borderline Personality Disorder anbefaler psykoterapi som hovedbehandling, suppleret med støttende medikamentel behandling, og konkluderer, at psykoterapeutisk behandling af borderlinepatienter er effektiv og ressourcebesparende (2).

I denne artikel benyttes konsekvent den amerikanske term *borderline* (3) frem for ICD-10 (4) diagnosebetegnelsen *emotionel ustabil personlighedsforstyrrelse*, fordi førstnævnte anvendes i den internationale litteratur.

Artiklen tager primært afsæt i objektrelationsteorien.

Kort om diagnostisk afgrænsning

Borderline Personality Disorder blev inkluderet i den amerikanske klassifikation DSM-III (5), og i den internationale klassifikation ICD-10 (4) under betegnelsen *emotionel ustabil personlighedsforstyrrelse*.

Traditionelt har man opereret med flere subgrupper af *borderline*patienter (6):

- **den aggressive**, den klassiske Kernberg patient præget af intens og upassende vrede samt affektiv instabilitet
- **den impulsive**, præget af impulsivitet og tendens til selvdestruktivitet
- **den affektive**, præget af affektiv instabilitet og tendens til selvdestruktivitet
- **den identitetsforstyrrede**, præget af forstyrret og usikker identitet samt kronisk tomhedsfølelse.
- **den dependente**, præget af udtalt tendens til at undgå at blive alene og af affektiv instabilitet.

Som det fremgår, er der et ikke ubetydelig overlap mellem de enkelte subgrupper. Den impulsive og identitetsforstyrrede er repræsenteret som selvstændige diagnosekategorier i ICD-10 (4).

Kort om medikamentel behandling af *borderline*patienter.

Forskningen på feltet er sparsom, men den giver følgende retningslinjer (2)

- Den medikamentelle behandling er ikke kurativ, men er rettet mod target-symptomer og kan supplere den psykoterapeutiske behandling, specielt i perioder med øget belastning.
- SSRI er førstevalgspræparat ved affektiv instabilitet, impulsiv og selvdestruktiv adfærd, mens lavdosis neuroleptica er førstevalgspræparat ved kognitive forstyrrelser.
- Behandling med tricykliske antidepressiva og benzodiazepiner bør generelt undgås, idet flere undersøgelser har dokumenteret en øget impulsivitet og selvdestruktivitet i forbindelse med indtagelse af disse stoffer.
- Ved selvdestruktiv adfærd og specielt suicidal adfærd er det vigtigt at overveje medikamentel behandling.

Om psykoanalytisk psykoterapi af patienter med *borderline*personlighedsforstyrrelser

Undersøgelser af psykoanalytisk behandling af borderlinepatienter

Empiriske undersøgelser af psykoterapeutisk behandling af borderlinepatienter er endnu i deres ungdom. I det følgende skal kort beskrives udvalgte undersøgelser, der understøtter at psykoanalytisk psykoterapi af borderlinepatienter har effekt.

Den første og mest indflydelsesrige undersøgelse af psykoanalytisk psykoterapi af borderlinepatienter stammer tilbage fra 1950'erne. I »The Menninger Psychotherapy Research Project«(7) blev 42 patienter, heraf 16 borderlinepatienter behandlet med langtidsterapi og med intermitterende indlæggelser. Borderlinesubgruppen blev afgrænset ved tilstedeværelse af identitetsforstyrrelser, nonspecifikke tegn på jeg-svaghed og tendens til primærprocestænkning. Behandlingen blev givet af trænedede terapeuter og bestod af enten psykoanalyse, ekspressiv psykoanalytisk psykoterapi eller supportativ psykoterapi. Af de 16 patienter blev 5 vurderet som at have fået det bedre, 5 som uændret og 6 som forværret. Af de 8 patienter, der havde fået psykoanalyse, havde 2 fået det bedre, mens 6 havde fået det dårligere. De resterende 3, der havde fået det bedre, havde modtaget ekspressiv psykoterapi. Kernberg konkluderede, at psykoanalytisk psykoterapi var effektiv over for sværere personlighedsforstyrrelser.

I en lille undersøgelse fra 1989 af 5 patienter fra McLean (8) konkluderede Waldinger og Gunderson, at borderlinepatienter i langvarig psykoanalytisk psykoterapi undergår kurative forandringer. Også i denne undersøgelse var behandlerne erfarne terapeuter.

Howard et al. (9) fandt i en lille undersøgelse af 23 »borderline-psykotiske« patienter i ugentlig psykoterapi, at halvdelen af de patienter, der forblev i behandling, fik det bedre efter 6 måneder, 75% efter et år og næsten 90% efter to år. De ovenfor beskrevne undersøgelser er kompromitterede ved små populationer, upræcis diagnosticering og manglende randomisering.

Karterud et al.'s undersøgelse fra 1992 (10) er et prospektivt studie af 97 patienter behandlet i et psykodynamisk orienteret daghospital. 76% havde personlighedsforstyrrelsesdiagnose efter DSM-III-R (5). Efter gennemsnitlig 6 måneders behandling var outcome, målt ved SCL-90 og Health Sickness Rating Scale, god for patienter med cluster C personlighedsforstyrrelse, mens der for borderlinepatienterne kun blev fundet moderate forandringer. Denne og andre lig-

nende undersøgelser peger på, at der er brug for et mere specialiseret behandlingstilbud til borderlinepatienter.

Stevenson og Meares (11) publicerede i 1992 en naturalistisk prospektiv undersøgelse af effekten af psykodynamisk psykoterapi med to ugentlige sessioner. Behandlingen blev udført af unge kandidater, der modtog supervision. De 30 borderlinepatienter, der indgik i undersøgelsen, havde ikke responderet på tidligere behandling. Efter 12 måneders terapi fandtes en signifikant reduktion i det gennemsnitlige antal DSM-IV BPD-kriterier, og 30% af de behandlede patienter opfyldte ikke længere treshold for BPD-diagnosen. Desuden fandt de en signifikant reduktion i selvdestruktiv og aggressiv adfærd, misbrug, sygefravær og hospitalsindlæggelser, samt reduktion i angst og depressive symptomer. Drop out var kun 16%. Dette er i sig selv bemærkelsesværdig, idet drop out-procenten i begyndelsen af 80'erne var omkring 60 (12).

Behandlingsomkostningerne for den behandlede gruppe var 16 gange større året inden sammenholdt med det år, patienterne gik i psykoterapi (13). Selv om psykoterapi er en ressourcekrævende behandling, kan den således være billigere og mere effektiv end traditionel psykiatrisk behandling. Endvidere fandt Stevenson og Meares, at behandlingseffekten ikke blot holdt sig, men også havde en tendens til at blive mere udtalt efter 1 og 5 års follow up. I en senere publikation (14) sammenlignede de den behandlede gruppe med en venteliste-gruppe, og fandt, at gruppen af patienter, der fik psykodynamisk psykoterapi, havde et signifikant bedre outcome end kontrolgruppen. Fundene er bemærkelsesværdige, specielt når man tager terapeuternes manglende erfaring i betragtning.

I Bateman og Fonagy's undersøgelse (15) blev 44 borderlinepatienter randomiseret til enten psykoanalytisk funderet daghospitalsbehandling bestående af ugentlig individuel psykoterapi, tre gange ugentlig psykoanalytisk gruppeterapi samt ugentlig psykoedukation, eller til Treatment as usual (TAU) bestående af psykiatrisk konsultation to gange månedlig, indlæggelser om nødvendig med efterfølgende distriktspsykiatrisk kontakt. Behandlingen blev udført af sygeplejersker med en psykoterapeutisk træning og varede i 18 måneder. Patienter behandlet i det psykoanalytisk funderede program viste en signifikant bedring i forhold til patienter i TAU-gruppen, målt ved en reduktion i selvdestruktiv adfærd, selvmordsforsøg, reduktion i angst, depressiv og global symptomatologi samt interpersonelle problemer. Efter 18 måneders follow-up (16) fandt de, at i gruppen, der havde fået et psykoanalytisk funderet behandlingstilbud, var behandlingseffekten ikke blot bibeholdt, men også signifikant øget i forhold til

kontrolgruppen. Desuden fandt Bateman og Fonagy (17), at et specialiseret dag-hospitalsprogram til behandling af borderlinepatienter er betydelig ressourcebesparende og er ikke dyrere, mens den pågår, end generel psykiatrisk behandling.

Der er fortsat brug for yderligere undersøgelser, men de anførte studier peger på, at psykoanalytisk psykoterapi ikke blot er en effektiv behandling af borderlinepatienter, men den er også økonomisk rentabel.

Kort om hvad der karakteriserer moderne psykoanalytisk psykoterapi

Moderne psykoanalytisk psykoterapi er baseret på:

- En tænkning om det ubevidste
- Forsvarsmekanismer
- Symptomer er patientens bedste forsøg på adaptation
- Relationers betydning for dannelsen af de intrapsyriske strukturer
- At der altid er et element af overføring til stede, uanset hvilke temaer der er fremme i terapien
- Modoverføring som et vigtigt hjælpemiddel i diagnostik og behandling
- Affekten som bærende element
- Terapeuten veksler mellem tolkende og støttende interventioner.

I psykoanalytisk psykoterapi forsøger patienten og terapeuten at forstå de ubevidste sammenhænge, der præger patientens forståelse af sig selv og omverdenen. Patienten har lært at beskytte sig mod angstprovokerende hændelser. Forsvaret beskytter, men påvirker også den måde, patienten betragter sig selv og omverdenen på. Splitting er fx meget hensigtsmæssig, hvis man vokser op i et uforudsigeligt miljø. Gennem splitting adskilles gode og dårlige oplevelser, hvorved angsten reduceres. Problemet er imidlertid, at det, der engang var hensigtsmæssigt, ikke nødvendigvis altid er det. Personen vil gennem splitting bevare en oplevelse af sig selv og andre som opspaltede, og vil således hyppigt tolke terapeuten kommentarer eller bemærkninger som udtryk for en altdominerende kritik og ikke som et forsøg på at hjælpe patienten til at få en bedre adfærd og dermed et bedre liv. Dette medfører, at patienten skubber terapeuten væk og bekræftes i sin oplevelse af, at »ingen gider mig«. Patientens adaptive forsøg ender i et symptom eller et mønster, der gentager sig igen og igen. Patientens symptom, de ustabile relationer, som følger af forsvaret, er således et adaptivt forsøg med maladaptive konsekvenser, og er en måde patienten

ten i handling frem for i ord forsøger at beskrive et gammelt drama på. Symptomer er således kommunikative og tillægges betydning. Denne gentagelse, at gamle objektrelationer gentager sig i terapien, kaldes overføring og skaber følelser og reaktioner i terapeuten, som i den analytiske terminologi benævnes modoverføring. Ved at analysere overføringen og modoverføringen får terapeuten vigtige informationer om patientens basale spilleregler og får derved direkte adgang til de følelser, som patienten beskytter sig imod. Gennem arbejdet med, først patientens forsvar mod besværlige følelser og siden bearbejdning af følelserne, får patienten en mulighed for at løse de gamle problemstillinger på en ny måde, hvilket medfører symptomreduktion og øget livskvalitet. I valg af fokus kan terapeuten lade sig vejlede af, hvor patienten er mest følelsesmæssigt påvirket. Endvidere befinder terapeutens interventioner sig på et kontinuum fra støttende til udforskende.

Assessment og generelle behandlingsmål

En forudsætning for al behandling, såvel medikamentel som psykoterapeutisk, er en grundig assessment. Det er ikke tilstrækkeligt kun at stille en deskriptiv diagnose, fordi denne blot giver information om symptomatologien, men ikke om fx patientens måde at håndtere problemer på eller oplevelser af sig selv og andre. Gennem en dynamisk vurdering bliver terapeuten bedre i stand til at kunne forudsige mulige vanskeligheder, problemområder og fokus for behandlingen, hvilket mindsker risikoen for drop out og for compliance-problemer.

Herefter kommer en vurdering af, om både patienten og terapeuten er klar til at indgå i et behandlingsforløb (12). Patienten skal erkende, at problemet er i ham selv, dvs. at det ikke er andres skyld, og at ønsket om behandling er hans eget. I APA-guidelines (2) anføres det: »Effective therapy helps patients realize that while they were not responsible for the neglect and abuse they experienced in childhood, they *are* currently responsible for controlling and preventing self-destructive patterns in the present«. Patienten skal søge forandring og kunne tage ansvar for egen sikkerhed. Et krav, der er gennemgående i mange ambulante behandlingskoncepter – bl.a Kernbergs (18,19).

Terapeuten skal være trænet ikke bare i psykoterapi, men også i behandling af borderlinepatienter. Desuden skal terapeuten kunne opnå enighed med patienten om mål for behandling, og skal kunne rumme patientens og egne følelser.

De generelle mål for borderlinebehandling er:

- Styrke patientens jeg-funktioner.
Borderlinepatienter har ofte vanskeligheder med at tilfredsstille deres behov på en adaptiv måde, har svært ved at regulere frustrationer, impulser og affekter samt at opretholde fornuftige jeg-grænser. At lære dem »at tælle til 10« inden de handler, og fx at det at fortælle om deres incestoplevelser ikke nødvendigvis er den bedste måde at etablere nye relationer på, kan dramatisk ændre deres muligheder for at være i medmenneskelig kontakt.
- Styrke patientens relationsevne.
Borderlinepatienter er typisk gode til at skabe relationer, men dårlige til at fastholde dem over tid. 3 måneder er en almindelig tidsgrænse.
- Integrere opsplittede selv- og objektrepræsentationer.
Splitting er en vigtig beskyttelsesstrategi, specielt når man er opvokset i et kaotisk miljø, men har den bivirkning, som alle andre primitive forsvarsmekanismer, at det fastholder et stereotypt syn på sig selv og andre samt skaber ydre problemer. At hjælpe patienten med at integrere modsatrettede oplevelser af sig selv og andre giver patienten en helt anderledes mulighed for at indgå i medmenneskelige relationer.
- Etablere evne til selvomsorg.
Borderlinepatienter er ofte meget dårlige til at give sig selv omsorg. Et grundlæggende princip i behandlingen er ikke at acceptere handling, der ødelægger patientens selvverd.
- Ubevidste mønstre bevidstgøres.
Borderlinepatienter gentager, som andre mennesker, ubevidste mønstre. At hjælpe patienten med at bevidstgøre disse frigiver nye handlemuligheder.

Den gode borderlineterapeut

Gunderson har i sin bog (12) anført, hvad han betragter som den gode og dårlige borderlineterapeut: »Therapists who do well are usually reliable, somewhat adventurous, action-oriented, and good-humoured. This translates into being active and responsive. Therapists who are unlikely to do well are effete, gentle, passive, or controlling«.

Tilsvarende skriver Stone, at borderlinepatienter tvinger terapeuten fra en dogmatisk til en pragmatisk holdning (20).

Terapeutens holdninger og væremåde er som i al anden behandling meget vigtige og er en betydelig faktor vedrørende behandlingseffekt og fiasko. Ud fra Gunderson (12) og APA-guidelines (2) kan følgende holdninger listes op:

- Tror patienten er interesseret og kan gøre fremskridt
- Accepterer at være en uundværlig person, der kan holde ud trods angreb og kritik
- Oplever patienten med forståelse og deltagelse
- En tro på at kunne hjælpe
- Er parat til at samarbejde med andre og søge supervision eller konsultation
- Fleksibel
- Håndterer intense følelser hos sig selv og patienten

Terapeuten skal tro på, at patienten er interesseret i at få behandling – og undersøge om behandlingsmotivationen i virkeligheden er familiens, egen læges eller lokalpsykiatriens. Hvis ikke patienten selv er motiveret, skal terapeuten fokusere på dette og hjælpe patienten til at kunne træffe et valg mellem ønsket om at forsøge at få et andet liv eller holde fast i de gamle mestringsstrategier. I alle behandlingsformer er der en virksom placeboeffekt. At tro på og formidle en tro på, at patienten kan gøre fremskridt, er at udnytte denne effekt. Eksempelvis gav en patient udtryk for, at noget af det mest afgørende for hende ved psykoterapiens start var, at terapeuten, som den første havde givet udtryk for, at han kunne hjælpe hende.

Samtidig etablerer borderlinepatienter gamle mønstre, hvor de ofte bliver afvist, og er derfor vant til at blive mødt med fjendtlighed, ikke bare i behandlingssystemet. Det er vigtigt at møde patienten med forståelse og deltagelse og en tro på, at jeg, som terapeut, kan hjælpe og kan gøre en forskel. Hvis det lykkes at etablere en bæredygtig alliance, vil terapeuten få en betydningsfuld plads i patientens liv. Skabelsen af denne alliance forvandler terapeuten fra at være betydningsløs til at være uerstattelig. Første gang patienten fx spørger til terapeutens velbefindende efter dennes sygefravær kan signalere et skift i patientens tilstand. Terapeuten må derfor på forhånd have gjort sig klart, om han er forberedt på og kan acceptere at blive uundværlig for sin patient. Dette betyder bl.a., at terapeuten binder sig til behandlingen, lige så længe den pågår og ikke uproblematisk kan overdrage behandlingen til en anden ved eksempelvis et arbejdsskift. Under ferie og andre pauser i behandlingen må terapeuten overveje, hvilken betydning dette har for patienten, og hvordan han vil forholde sig hertil. Udlevering af fx telefonnummer kan være en god intervention, der giver patienten en følelse af ikke at være helt alene, men må samtidig ikke fastholde patienten i en følelse af, at hun ikke kan klare sig alene.

Borderlinepatienter er kendt for deres vredes- og raseriudbrud, hvorfor terapeuten må være forberedt på dette og kan holde ud trods uvægerlige angreb og kritik. Alle mennesker, også terapeuter, vil have en tendens til at blive defensive, fjendtlige, sarkastiske eller fjerne, når de udsættes for angreb. Det kan ofte forekomme meget uretfærdigt. »Her ofrer jeg min tid, gør mig umage og hvad er takken, utilfredshed og kritik«. Det er nødvendigt at bevare en empati med patientens behov for at fraspalte og projicere onde selv- og objektrepræsentationer, samt at undersøge angrebets betydning. Denne observerende position kan være vanskelig, samtidig med at man trækkes ind i feltet og bliver gjort til en del af patientens spil. Det er som at blive kastet ud på en fodboldbane, hvor man ikke kender reglerne og langsomt må finde ud af spillets karakter. Selv om patientens følelser kan synes irrelevante, er det afgørende ikke at forkaste dem, men validere følelserne og undersøge den mulige sammenhæng. Samtidig er det vigtigt at lytte til, hvad patienten siger, for måske har hun ret i sin kritik. Det at kunne acceptere og give udtryk for, at terapeuten har taget fejl, kan være en ny, væsentlig og berigende erfaring for patienten.

Terapeuten må kunne erkende sine begrænsninger og være parat til at arbejde sammen med andre og søge supervision eller konsultation, når dette er nødvendigt. Terapeuten må kunne balancere mellem at være den vigtigste person i patientens liv og ikke lade dette stige sig til hovedet og give næring til omnipotente forestillinger.

Borderlinebehandling kræver fleksibilitet og en evne til at kunne håndtere intense følelser, både hos sig selv og hos patienten.

Psykoanalytisk behandling af borderlinepatienter.

På baggrund af bl.a. anbefalinger i Practice Guideline for the Treatment of Patients with Borderline Personality Disorder (2) skal følgende aspekter af psykoanalytisk psykoterapi med borderlinepatienter omtales:

- hurtig etablering af alliance, gennem afklaring af klare behandlingsmål og rammer og ved at hjælpe patienten med at håndtere problemadfærd
- terapeuten skal være aktiv, interagere og respondere på patienten og skal kunne håndtere intense følelser hos både terapeut og patient
- fokus er primært her-og-nu og empatisk validering af realiteten, der har til formål at hjælpe patienten til at tage ansvar for egne handlinger og hermed fremme autonomi

- terapeuten skal være fleksibel og kunne bevæge sig fra supportative interventioner til tolkning og eksplorerende kommentarer
- overføringstolkninger er »high-risk – high-gain«
- terapeuten skal monitorere modoverføringen, skal konfrontere og må aldrig acceptere patientens selvdestruktive adfærd, samt skal fremme refleksion frem for impulsive reaktioner

Ændringer i terapi.

I APA-guidelines (2) anføres det, at der ikke er evidens for korttidsterapi med borderlinepatienter. Psykoterapi af et års varighed med en til to sessioner ugentligt betragtes som et minimum.

Gunderson (12) anbefaler tre sessioner ugentligt som det optimale, og har gjort sig nogle interessante betragtninger omkring, hvad terapeuten kan forvente sig af en psykoterapi med borderlinepatienter, som en funktion af antal ugentlige sessioner og behandlingens længde.

Med en session ugentligt, som er det almindeligste i Danmark, mener Gunderson ikke, at man kan tale om egentlig psykoterapi, men om management og support, hvor patienten kan lære af sin livssituation. Behandlingen kan være en hjælp til læring og udvikling på baggrund af patientens livssituation. To ugentlige sessioner er efter Gundersons mening tilstrækkeligt til indsigtsorienteret dynamisk terapi. Med fire eller flere sessioner ugentligt bliver psykoterapi det vigtigste i patientens liv, hvilket Gunderson mener kan have både en destruktiv og en konstruktiv konsekvens for patienten.

Figur 1 Forandringer i psykoterapi (efter Gunderson (12)):

<i>Forstyrrelser</i>	<i>Interventioner</i>	<i>Tidsfaktor</i>
Subjektiv tilstand	Interesseret opmærksomhed Validering, tolkning	uger
Dysforiske følelser	Realitetstestning Problemløsning	
Adfærd	Klarifikation af forsvarets formål og maladaptive konsekvenser	måneder
Interpersonelle stil	Konfrontationer Mønstergenkendelse Her-og-nu interaktion	6-18 mdr.
Intrapyskisk organisation	Forsvars- og overføringsanalyse Korrektive og ægte relationer™	2 år

Om psykoanalytisk psykoterapi af patienter med borderlinepersonlighedsforstyrrelser

Ovenstående skema er interessant som en inspiration og vejledning i, hvad man kan forvente at nå i en borderlineterapi som en funktion af tiden. Skemaet er baseret på 2-3 sessioner ugentligt.

I starten af en terapi er hovedstrategien supportativ. Terapeuten fokuserer på patientens subjektive tilstand og formidler en interesse og tro på, at behandlingen kan hjælpe patienten. Alliancen opbygges herigennem og forstærkes ved at hjælpe patienten til en realistisk og opbyggende problemløsning.

I de næste måneder arbejder patienten og terapeuten primært med patientens adfærd gennem at afdække det psykiske forsvar og de maladaptive konsekvenser heraf. Her kan Davanloos (21) teknik tjene til inspiration, omend i modificeret form. Patienten gøres opmærksom på forsvaret og dets funktion. Gennem at opveje bivirkninger over for virkninger vendes patienten mod sit forsvar, og terapeuten kan hjælpe patienten med at finde mere adaptive forsvarsstrategier.

Dette fører frem til, at der mere og mere fokuseres på patientens interpersonelle stil, alt imens terapeuten bliver mere og mere eksplorativ i sin stil. Der arbejdes med genkendelse af de gentagende mønstre og en forståelse af det ubevidste motiv bag disse. Fokus er primært på her-og-nu i relationen mellem patienten og terapeuten og mellem patienten og andre uden for terapien. Fortiden giver i første omgang primært data til hurtigere at kunne se de gentagne mønstre. Først når patienten har fået styr på sit aktuelle liv, er der tilstrækkelig ro til at kunne arbejde med fortiden, får overføringen og specielt tolkningen af denne mere og mere plads i terapien. Der har gennem årene været en løbende debat omkring overføringstolkninger. Gabbard konkluderer, at overføringstolkningen er »high-risk, high-gain«(22), dvs. at overføringstolkningen kan skabe afstand mellem patient og terapeut og provokere patienten til acting out, men det kan også give et indsigtsfuldt gennembrud i terapien. Ved en svag behandlingsalliance vil overføringstolkningen have tendens til at svække alliancen, mens der ved en solid behandlingsalliance vil være en tendens til, at overføringstolkningen konsoliderer alliancen og forstærker arbejdsprocessen (23). Endvidere er det vigtigt at undgå stereotype overføringstolkninger og først anvende disse, når de kan underbygges tilstrækkeligt, og når patienten ikke anvender udtalt splitting. Hvis patienten anvender splitting, vil overføringstolkningen som fx »du oplever mig ligesom din sadistiske far« blot bekræfte patienten i, at terapeuten er ligesom den sadistiske far. Overføringstolkninger må som en tommelfingerregel først anvendes, når patienten har flyttet sig fra en »som« til en »som-om« position, og terapeuten skal først tolke i overføringen, når der er etableret en bæredygtig behandlingsalliance, hvor patienten kan udholde angst og frustration og kan se terapeuten som en hjælper.

Etablering af en alliance

Etablering af en bæredygtig behandlingsalliance er ekstremt vigtig og kan ikke understreges nok. Gennem en grundig assessment, som omtalt, kan terapeuten på en empatisk måde forelægge patienten sin vurdering af diagnose og dynamisk problemformulering samt give en realistisk vurdering af behandlingsmuligheder, og hvad dette indebærer. Det er meget vigtigt at give sig tid til at undersøge patientens holdning og reaktion på det forelagte. Ved at tage patientens mening og udsagn alvorligt, og ikke blot som et udtryk for modstand eller manglende sygdomsindsigt, lægges grunden til en god alliance. Terapeuten viser gennem sin holdning og eksempel, at man godt kan tale sammen, også selv om man måske ikke er enig i alt.

I denne undersøgelse afklarer patienten og terapeuten de vigtigste problemstillinger, og på baggrund heraf opstilles realistiske behandlingsmål. Både patient og terapeut skal være enige i de opstillede behandlingsmål, og om disse er realistiske inden for den forventede tidsramme, der er til rådighed. Herefter aftales rammer for terapi, dvs hvordan arbejder vi her, hvad er patientens – og hvad er terapeutens ansvar? Patienterne ved ikke, hvad psykoterapi er, og har derfor brug for at blive instrueret i arbejdsmetode og ansvarsfordeling. En formulering kan være: »Ordet er frit. Din opgave er at fortælle så frit som muligt om dine problemer, eller hvad der falder dig ind, mens min opgave er, sammen med dig, at reflektere over det, du fortæller, og det, der sker i rummet mellem os«. Dette pointerer, at patienten har ansvar for at komme med materiale til sessionen, mens arbejdet er et fælles ansvar.

Endvidere aftales sessionshyppighed og længde, hvem der har ansvar for evt. medikamentel behandling, og hvordan man forholder sig til afbud, pauser i behandling m.m. Hvis terapeuten har ansvar for den medikamentelle behandling, minimeres muligheden for splitting. Uanset om en anden har ansvar for den medicinske behandling, vil spørgsmål om medicin ofte komme op i terapien. Det er vigtigt at etablere et rum, hvor der ikke er tabuer, og hvor alt kan undersøges og intervereres på. En oplagt ulempe er dog, at terapeuten med ansvar for den medikamentelle behandling også har en potentiel handlingsmulighed. Derfor må terapeuten være ekstra opmærksom på, at handling fjerner eller blokerer refleksion, og at borderlinepatienter stimulerer til handling.

Gunderson argumenterer i sin bog (12) for etablering af et team omkring borderlinepatienten med forskellige ansvarsopgaver, fx en case-management-behandler og en psykoterapeut.

Om psykoanalytisk psykoterapi af patienter med borderlinepersonlighedsforstyrrelser

Alle disse aftaler skal sikre et fortroligt rum. Brud på fortroligheden, eksempelvis journalpligt, supervision og behandlingskonferencer må forklares og diskuteres. Den kommende terapeut skal være aktiv og direktiv i etableringen af disse aftaler, ligesom i hele behandlingsforløbet.

Interventioner

Traditionelt har psykoanalysen fokuseret på forståelse og strukturændringer og kun lidt på symptomreduktion. Imidlertid vil en tidlig fokusering på at hjælpe borderlinepatienten med at få kontrol over de mest generende symptomer bedre behandlingsalliancen.

Eksempelvis kom en patient ustandselig i konflikt med andre, hvilket hindrede hende i at have stabile og nære relationer samt i at fuldføre uddannelser eller fastholde arbejde. En tidlig fokusering på dette mønster hjalp patienten til at udvikle mere adaptiv adfærd og skabe en tilstrækkelig arbejdsro, så mere dybereliggende problemstillinger kunne bearbejdes i terapien.

En simpel og effektiv teknik i dette arbejde er den såkaldte kædeanalyse, hvor den centrale dynamiske antagelse er, at en **hændelse** udløser **følelser og tanker**, der herefter udløser et **beskyttelsesrespons**, der har til formål at fjerne såvel den udløsende hændelse som de udløste følelser og tanker.

Et karakteristisk eksempel er patienten, der kommer og fortæller om en situation med acting out-adfærd. Når terapeuten spørger til, hvad der udløste denne reaktion, svarer patienten, »det ved jeg ikke – jeg blev bare vred«. Patienten har en oplevelse af, at adfærden kommer ud af det blå og begynder gerne at tale om noget andet. Terapeuten holder stædigt fast i, hvad der udløste adfærden, hvilket ofte udløser et irriteret respons fra patienten.

»Jeg blev bare vred, der skete ikke noget specielt«

Terapeuten holder fast. »Jeg siger heller ikke, at der skete noget specielt – jeg er blot interesseret i at vide, hvad der skete«

»Jeg siger jo, at der ikke skete noget specielt – jeg blev bare vred og hvad så. Man kan da godt blive vred, uden at der nødvendigvis behøver at være en sammenhæng«.

Terapeuten bemærker, at patienten bliver mere irriteret og intensiverer sit fortrængningsforsvar (jeg husker ikke) med en intellektualisering (en generalisering gennem anvendelse af man frem for jeg) og rationalisering (der behøver

ikke at være sammenhæng i alt) som udtryk for, at de underliggende følelser trænger sig på.

Terapeuten har her flere muligheder – han kan konfrontere patienten med dens adfærd, tolke adfærden eller blot fastholde ønsket om at vide, hvad der foregår i patientens liv. Ved at gøre dette bliver patienten efterhånden i stand til at se en sammenhæng mellem det, der sker i hendes liv, de følelser og tanker, det udløser, og den måde, hun håndterer dem på. Fra at være et passivt offer for reaktioner bliver patienten nu i stand til at opnå kontrol og reagere anderledes og mere hensigtsmæssigt.

En anden vigtig, men mere kompliceret, teknik er procesanalysen. Terapeuten lytter til de forskellige informationer, patienten kommer med og kæder dem sammen i en meningsfuld syntese.

Eksempel: En patient kommer 15 min. for sent til sessionen. Han starter med at undskylde og fortæller, at han sov over sig, hvilket skyldes, at han først faldt i søvn omkring kl. 03.30 og derfor først vågnede et kvarter før sessionens start. Efter en kort pause spørger patienten, om terapeuten har læst den historie, som patienten sendte i sidste uge. Terapeuten svarer lidt undskyldende, at han har printet den ud, men endnu ikke læst den. Der opstår en kort pause, hvorefter patienten giver udtryk for, at han ikke rigtig ved, hvad han skal tale om. Efter yderligere en kort pause nævner han, at han skal i skole i dag, hvilket han har set frem til med spænding. Terapeuten foreslår, at det måske er derfor, han har haft svært ved at sove i nat, hvilket han bekræfter og sammenligner det med den spænding, han har før jul og fødselsdage. Han gør sig herefter nogle betragtninger om det at læse tekster, at teksten aktiverer nogle tanker og følelser i ham, mens han har bemærket, at de ældre elever på klassen har en tendens til at fokusere på, hvad forfatteren har ment med teksten. Han springer til at gøre sig nogle overvejelser omkring demokratiet og siger, at i en klasse på 20 elever er der direkte demokrati, illustreret ved at alle kan give deres besyv med, mens der i den boligorganisation, han bor i, er 61 lejligheder, hvilket nødvendigvis er et repræsentativt demokrati. Han undrer sig imidlertid over, at der er så få, der møder op til beboermøder.

Ved at fokusere på overgangene fra tema til tema i stedet for på konteksten i det enkelte tema går den rette sammenhæng op for terapeuten, der herefter påpeger, at patienten havde glædet sig til at høre terapeutens respons på historien – som patienten sammenligner med at få julegaver. Han bliver derfor skuf-

Om psykoanalytisk psykoterapi af patienter med borderlinepersonlighedsforstyrrelser

fet (der aktiveres nogle tanker og følelser i ham) og bliver forståeligt nok vred (parallel til hans vrede over medbeboerne, der ikke møder op). Han har imidlertid modstand imod at være i kontakt med vreden, som kun indirekte kommer frem. Patienten bekræfter denne intervention og fortæller, at det var hans fantasi, at terapeuten så vil sige: »Din lille lort, jeg har andet at lave.«

Den sidste bemærkning sætter fokus på terapeutens skyldfølelse, som i første omgang forhindrede ham i at intervenere og bevirkede, at han beredvilligt købte patientens forsøg på bortforklaring.

Siden begyndelsen af 1940'erne har den foretrukne interventionsform til borderlinepatienter bølget frem og tilbage mellem en primært supportativ og en primært eksplorativ orienteret strategi. Stern's (24) beskrivelse af en gruppe tilsyneladende neurotiske patienter, der enten ikke profiterede af traditionel analyse eller blev psykotiske i den analytiske setting, førte bl.a til en generel holdning om, at man skulle være mere supportativ i sin teknik og var baggrunden for »The Menninger Psychotherapy Research Project« (7) som tidligere omtalt. På baggrund af undersøgelsen konkluderede Kernberg, at eksplorative teknikker var mere effektive, hvilket dannede grundlaget for hans »transference focus psychotherapy« (17). Wallerstein's (25) efterundersøgelse af patienterne fra Menninger undersøgelsen viste imidlertid, at gruppen behandlet med supportativ psykoterapi klarede sig fuldt så godt som gruppen der blev behandlet med eksplorativ psykoterapi, samt at alle terapierne blev modificeret i supportativ retning. I samme periode begyndte eksponenter for den selvpsykologiske retning at fokusere på spejlingsteknikker og mere støttende interventioner (26). Senest er flere terapeuter, bl.a. Bateman begyndt at integrere attachment teorien i borderlinepsykoterapier (27).

Som en tommelfingerregel skal terapeuten specielt i starten af den psykoterapeutiske behandling være supportativ, mens han senere i behandlingsforløbet kan tage mere eksplorative teknikker i anvendelse. Når patienten er i krise, hvilket hyppigt sker, skal man atter være mere supportativ i sin stil. Gabbard (28) har beskrevet følgende supportative-eksplorative spectrum:

Figur 2 Interventioner efter Gabbard (28)

Bekræfte – Rådgive – Validere – Udforske – Klarificere – Konfrontere – Tolke
--

I de supportative interventioner bekræfter terapeuten patienten i dennes kommentarer eller handlinger, rådgiver patienten i fx konfliktsituationer eller empatisk validerer, hvordan patienten har det. Disse interventioner er angstdæmpende. Når terapeuten begynder at udforske, dvs. spørger patienten om flere informationer eller klarificerer ved at reformulere det, patienten siger, i en ny sammenhæng, stiger angstniveauet. I den eksplorative ende af spektret konfronterer terapeuten patienten med ting, denne ikke vil acceptere eller ønsker at undgå, mens terapeuten i en tolkning kæder følelser, tanker, adfærd eller symptomer sammen med en ubevidst betydning. Interventioner i den eksplorative ende kan være meget angstprovokerende.

Hvis vi som eksempel tager en kvinde, der har været udsat for incest, og som altid kommer i konflikt med sine skiftende kærester, der ofte er voldelige over for hende, kunne interventioner i spekteret tage sig således ud.

- *Bekræfte.* »Jeg forstår, hvad du mener« eller »Det er godt, at du ikke finder dig i at blive slået«.
- *Rådgive.* »Jeg tror ikke, du skal se ham igen, når han banker på din dør, skal du ikke lukke op. Erfaringen viser dig, at det ender med, at han banker dig og tvinger dig til sex«.
- *Validere.* »Jeg forstår godt, at du savner ham, og at det gør ondt, når han behandler dig på den måde«
- *Udforske.* »Fortæl mig mere om, hvad der skete«, eller »Hvad mener du, når du siger, at du føler dig tom, når han ikke er der«
- *Klarificere.* »Det lyder, som om du altid finder mænd, der banker dig og tvinger dig til sex«.
- *Konfrontere.* »Ved kun at se din kæreste som ond, tror jeg, du undgår at se på din egen andel i relationen, hvad tænker du om det?«
- *Tolke.* »Jeg tror, der er en sammenhæng mellem den måde, du lader dig behandle af mænd på, og den måde, din far behandlede dig på som barn. Ved at lade det ske igen og igen bekræfter du dig selv i, at du ikke er noget værd, hvad tænker du om det?«

Borderlinepatienter er ofte selvdestruktive eller skaber umulige situationer for sig selv. Det er derfor vigtigt, at terapeuten, som en gennemgående understrøm i terapien, har det for øje og ikke accepterer adfærd, der underminerer eller skader patientens dårlige selvværd. Hvis terapeuten ikke kommenterer eller intervenserer over for selvdestruktiv adfærd, vil det indirekte bekræfte patientens indre antagelse af ikke at være noget værd. Hvis terapeuten på den anden side intervenserer med noget, der ligner et forbud eller forargelse, vil det blot for-

Om psykoanalytisk psykoterapi af patienter med borderlinepersonlighedsforstyrrelser

stærke patientens indre selvfordømmelse. Den manglende, eller for kraftige, intervention medfører samme reaktion, nemlig en underminering af patientens selvværd. Terapeuten skal således ikke være moraliserende, men stille sig »moralisk« på patientens selvværds vegne. Eksempelvis kunne terapeuten sige: »Når du lukker din tidligere kæreste ind, ved du, at det medfører, at han slår dig og tvinger dig til sex. Det skader dit selvværd og dit arbejde her i terapien. Det er derfor vigtigt, at du ikke lukker døren op for ham«.

Modoverføring

Terapeuten må være forberedt på, at behandling af borderlinepatienter kan aktivere intense følelser, uanset behandlingskontekst. Hvis ikke terapeuten er opmærksom på dette, medfører det øget risiko for behandler acting out, ofte i form af over- eller under behandling, ligegyldighed eller uhensigtsmæssig rigiditet i behandlingen, samt at terapeuten overtager for meget ansvar. Det er derfor nødvendigt konstant at monitorere modoverføringen og bruge de følelser, der opstår i interaktionen med patienten som en vigtig informationskilde.

Samtidig er det vigtigt ikke blindt at forlade sig på sin modoverføring, den skal altid underbygges af andre data. Den sikreste måde at tegne en ret linje, er at have mindst to punkter. Terapeutens forståelse af patienten bliver således bedre, mere præcis og mere omfattende, hvis den bygger på en deskriptiv anamnese af patientens symptomer, på patientens historie med fokus på det relationelle felt og på overførings-modoverførings-feltet.

I analysen af sine modoverføringsfølelser må terapeuten gennem følgende sekvens.

- Er dette et naturligt respons på interaktionen med patienten. Fx jeg bliver rasende på patienten, fordi hun anklager mig for seksuelle overgreb.
- En analyse af om det primært er mit problem, dvs. modoverføring i snæver freudiansk forstand. Fx jeg bliver vred på patienten, fordi hun minder mig om min mor.
- Sidste skridt er en overvejelse af, om det er en modoverføring i global forstand, dvs. at mine følelser enten fortæller mig, hvilke følelser patienten har, eller hvordan den anden har det i samvær med patienten. Dette svarer til henholdsvis konkordant eller komplementær modoverføring (29). I konkordant modoverføring identificerer terapeuten sig med patientens indre selvbillede eller subjektive tilstand, mens terapeuten i komplementær modoverføring identificerer sig med patientens indre objektrepræsentant.

På denne led bliver terapeutens følelser og associationer lige så betydningsfuld en del af terapien, som det patienten bidrager med (30).

Gabbard og Wilkinson (31) anfører i deres bog følgende hyppige modoverføringsfølelser og tanker i behandlingen af borderlinepatienter:

- Skyldfølelse
- Redningsfantasier
- Overskridelse af professionelle grænser
- Raseri og had
- Hjælpeløshed og værdiløshed
- Angst eller rædsel

Borderlinepatienter er ofte gode til at aktivere terapeuters redningsfantasier. Tanker som, »det er godt patienten er kommet til mig, hendes tidligere behandlere har ikke forstået hende«, eller »nu får hun endelig en sufficient behandling og bliver snart rask«, er ikke ualmindelige. Disse fantasier er præget af en vis omnipotens, og der er ikke langt herfra og til en følelse af hjælpeløshed eller værdiløshed, når det hurtigt viser sig, at patienten ikke får det mirakuløst bedre eller ligefrem begynder at få det dårligere, eller begynder at kritisere terapeuten for at være lige så elendig og uduelig som alle de andre behandlere. Patienten aktiverer dermed hurtigt den idealisering og devaluering, som præger hans eller hendes billede af sig selv og andre.

Andre gange er det overskridelsen af de professionelle grænser, der er mest iøjnefaldende. Eksempelvis kom en patient til sin anden session iført en meget nedringet bluse og begyndte at fortælle i malende vendinger om en ny bh, hun havde købt lige inden sessionen. Hun gik herefter over til at fortælle, hvor meget hun elskede terapeuten, og gav i utvetydige vendinger udtryk for, at hun ville i seng med ham. Dette er et eksempel på en erotiserende (31) overføring, der lægger op til overskridelse af de terapeutiske grænser, og hvor »som om«-kvaliteten helt mangler. Patientens følelser er ikke noget, der blot kan tales om, men har et kraftigt handlingsimperativ. Hun har et behov, som er virkeligt, og som skal tilfredsstilles her og nu. Der er ikke langt fra dette til aktivering af en underlæggende skyld, vrede eller angst, som interageres i det terapeutiske rum. Overførings-modoverførings-relationen i behandlingen af borderlinepatienter er præget af et kraftigt pres til handling nu og her. Følelserne er til stede og kræver en direkte handling og mangler den »som om«-kvalitet, der gør det vanskeligt at bringe det ind i en forståelseskontekst.

Om psykoanalytisk psykoterapi af patienter med borderlinepersonlighedsforstyrrelser

Gennem arbejdet med overførings-modoverførings-relationen hjælpes patienten til en erkendelse af, at hendes oplevelse eller perception af terapeuten og andre mennesker er en repræsentation af indre objektrelationer snarere end af, hvordan terapeuten og de andre i virkeligheden er.

Autonomi og ansvar

I behandlingen af psykiatriske patienter er der generelt store problemer med at tage for meget ansvar og glemme at give patienten ansvaret tilbage. Dette er naturligvis ikke uden grund og bunder i mange forskellige forhold, hvoraf der blot her skal nævne nogle få.

- Patient-behandler-relationen bygger ofte på den antagelse og rollefordeling, at patienten er ansvarlig for at levere tilstrækkelige symptomer, behandleren for at levere den tilstrækkelige behandling. Behandleren bliver dermed ene-ansvarlig for behandlingen.
- Patienten kontakter behandlingssystemet i en krisesituation, der nødvendiggør, at behandleren tager over. Problemet er, at vi ofte ikke vil slippe ansvaret igen. Eksempelvis er det nødvendigt at tage ansvar, når patienten truer med selvmord i en depressiv fase, men ved ikke efterfølgende at udfordre og give patienten et relevant ansvar, fastholdes hun i en spændetrøje af angst for ikke at kunne eller have mulighed for at regulere sit liv. Mangel på kontrol skaber angst og kaos og fastholder patienten i sygerollen.
- Psykiatrien betragter generelt symptomer som resultatet af en forstyrret balance i hjernens kemi og dermed som noget negativt, der skal fjernes eller kureres gennem genopbyggelsen af denne forstyrrede balance. I den dynamiske referenceramme ses symptomet som patientens bedste forsøg på adaptation, omend det giver uhensigtsmæssige bivirkninger, og som et forsøg på kommunikation. Behandlerens opgave bliver derfor ikke blot at fjerne symptomer, men at forstå indholdet af patientens kommunikation og hjælpe til en mere hensigtsmæssig håndtering af hendes problemer og hendes liv.

Borderlinepatienter tvinger ofte behandlingssystemet til at tage over ved regressiv og selvdestruktiv adfærd. Samtidig er dagens psykiatri gearet til behandlingen af dårlige psykotiske patienter, der kræver en høj grad af skærmning. Da borderlinepatienter er gode til at mime symptomer og hurtige til at lære det sprog, der tales på en afdeling eller i lokalpsykiatrien, medfører det forvirring omkring diagnosen, og at behandlerne tager for meget ansvar og støtter patienten i en regressiv adfærd. Dette fører ofte til yderligere regression og symptomforværring. Det er vigtigt at afstå fra dette mønster, som både syste-

met og borderlinepatienten lægger op til. Borderlinepatienter skal i stedet støttes til øget autonomi og undgå længere indlæggelser.

Den gennemgående holdning skal ikke være, »hvad kan jeg gøre for dig«, men »hvad kan **du** gøre for dig selv«. Fokus er, hvad patienten ønsker med sit liv, og hvad hun kan gøre for at få det bedre.

Det er naturligvis nødvendigt at være opmærksom på patientens sikkerhed og terapeutens mulighed for at kunne intervenere og tænke frit. Omkring hver tiende borderlinepatient begår selvmord, og omkring to tredjedele har selvdestruktiv adfærd (32). Denne adfærd er ikke kun farlig for patienten, men også for behandlingen. Jo mere selvdestruktiv patienten er, jo større risiko er der for, at behandlingen bliver restriktiv og støtter regressiv adfærd. Når patienten udviser selvdestruktiv adfærd, er dette det væsentligste fokus for behandlingen. Den før omtalte kædeanalyse kan være et nyttigt instrument til at hjælpe patienten til at få indsigt og udvikle mere adaptive handlingsstrategier.

I alle behandlingsprogrammer fra Kernbergs »transference focused psychotherapy« (18,19) til Linehams DBT (33) er der indarbejdet et hierarki for behandlingsfokus gående fra suicidal adfærd, over adfærd, der truer terapien, til adfærd der giver patienten et utilfredsstillende liv.

Et psykodynamisk behandlingsprogram til borderlinepatienter i Klinik for Angst og Personlighedsforstyrrelser ved Psykiatrisk Hospital i Århus

Psykiatrien i Århus Amt har etableret en klinik for behandling af angsttilstande og personlighedsforstyrrelser. Behandlingsstrategien for borderlinepatienter tager udgangspunkt i det ovenfor beskrevne.

Patienter henvises fra praktiserende speciallæger i psykiatri og fra de psykiatriske enheder. Efter en grundig lægelig assessment med fokus både på en deskriptiv diagnostisk afgrænsning og en dynamisk problemformulering med fokus på objektrelationer og psykisk forsvar, tilbydes de patienter, der opfylder kriterierne for diagnosen emotionel ustabil personlighedsforstyrrelse, et to-årigt behandlingsprogram. Dette indledes med en alliance-opbygningsfase af 1-2 måneders varighed bestående af ugentlige individuelle samtaler med den kommende terapeut, hvor det dynamiske fokus udbygges og valideres. Herefter starter gruppebehandlingen, der de to første måneder består af 1 times ugentlig

Om psykoanalytisk psykoterapi af patienter med borderlinepersonlighedsforstyrrelser

psykoedukation, herefter analytisk gruppeterapi á 1½ time pr. uge med primært fokus på de interpersonelle relationer. Alle individuelle psykoterapisesioner optages på video som led i et forskningsprojekt og anvendes også i supervisionen. Terapeuten i den individuelle terapi og i gruppeterapien er den samme. Psykoedukationen varetages af en anden behandler i teamet. Modellen med samme individuelle- og gruppeterapeut er valgt, fordi den mindsker splitting og giver størst mulig kontinuitet mellem den individuelle terapi og gruppeterapien. Samtidig øger denne setting overføringen, hvilket både kan være en fordel og en ulempe. Det første år består behandlingen således af to ugentlige sessioner, individuel og gruppe, det sidste år af en gruppesession.

Teamet omkring patienten består af terapeuten og den læge, der har assessed patienten. Hele teamet, der består af en overlæge, en afdelingslæge, en psykolog og tre terapeuter (to ergoterapeuter og en sygeplejerske alle med gruppeanalytisk uddannelse), mødes en gang ugentligt, hvor nye patienter gennemgås, og hvor behandlingsplaner for de igangværende patienter i behandlingsprogrammet lægges og revideres. Hver behandler får supervision en gang ugentligt i grupper af to til tre. Hele teamet mødes to timer hver anden uge. Den første ½ time bruges til teammøde, de resterende 1½ time til intern undervisning på baggrund af artikler og afspilning af videooptagne assessmentinterview eller terapisesioner. Endelig er der i samarbejde med lektor Carsten René Jørgensen fra Psykologisk Institut ved Århus Universitet udarbejdet et forskningsprojekt til undersøgelse af behandlingseffekten og mulige virkningsfaktorer i psykoanalytisk psykoterapi af borderlinepatienter. En beskrivelse heraf kan findes på Psykiatrien i Århus Amt's hjemmeside, under amtsdækkende psykiatri, Den Centrale Enhed, Klinik for Angst- og Personlighedsforstyrrelser.

Afsluttende kommentarer

Borderlinepersonlighedsforstyrrelse er en alvorlig psykisk lidelse forbundet med betydelig psykiske og sociale problemer. Et specialiseret behandlingstilbud til disse patienter må anses som værende en nødvendig del af psykiatriens opgaver. Behandling af borderlinepatienter er en vanskelig opgave, hvorfor en terapeutisk viden og erfaring med behandlingen af disse patienter er meget nødvendig. Terapeuten må være indstillet på at skulle rumme og bearbejde intense følelsesmæssige problemer i sessionen og i relation til det nære miljø. Arbejdet stiller desuden krav til at kunne bevare empatien med patienten trods evt. vedvarende og intens kritik, kærlighedsudtryk eller ligegyldighed. Terapeuten skal kunne bære de smertefulde følelser, der opstår ved at være vidne til patientens

belastende fortid og selvdestruktive nutid. For at kunne overleve i dette tidvise inferno er det vigtigt med supervision, konsultation og et team, hvor ansvaret og byrden kan fordeles.

Borderlinepatienter har som regel en stor skepsis over for andre, og har generelt meget vanskeligt ved at se terapeuten som hjælper. De skaber ofte frustration i behandlingsmiljøer og bliver mødt med en opgivende holdning. Behandlingsprognosen anses generelt for dårlig, men nyere psykoterapeutisk forskning giver grund til optimisme.

Hvis terapeuten holder ud, kan behandlingen af borderlinepatienter være både givende og livsbekræftende.

Referencer

- 1 Skodol A.E., Gunderson J.G., Pfohl B., Widiger T. A., Livesley W.J., and Siever L.J. The borderline diagnosis I: psychopathology, comorbidity, and personality structure. *Biol.Psychiatry* 51 (12):936-950, 2002.
- 2 American Psychiatric Association: *Practice Guidelines for the Treatment of Patients With Borderline Personality Disorder*. Washington, DC, 2001.
- 3 American Psychiatric Association: *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*, 4th ed, Washington, DC, APA 2000.
- 4 WHO ICD-10: *Psykkiske lidelser og adfærdsmæssige forstyrrelser. Klassifikation og diagnostiske kriterier*. Munksgaard 1994.
- 5 American Psychiatric Association. *Diagnostic and statistical manual of mental disorders*. 3rd. revised ed. Washington DC: APA, 1988.
- 6 Oldham J.M. Integrated Treatment Planning for Borderline Personality Disorder. In: Kay J. (ed) *Integrated Treatment of Psychiatric Disorders. Review of Psychiatry* vol 20, American Psychiatric Publ. Inc. Washington, DC 2001.
- 7 Kernberg O.F. Final report of the Menninger Foundation's psychotherapy research project: summary and conclusions. *Bull Menninger Clin* 38:181-195, 1972.
- 8 Waldinger R.J., Gunderson J.G. *Effective Psychotherapy with Borderline Patients: Case Studies*. Washington, DC, American Psychiatric Press, 1989.
- 9 Howard K.I., Kopta S.M., Krause M.S., et al.: The dose-response relationship in psychotherapy. *Am Psychol* 41:159-164, 1986.
- 10 Karterud S., et al. Day hospital therapeutic community treatment for patients with personality disorders: an empirical evaluation of the containment function. *J. Nerv & Mental Disease* 180: 238-243, 1992.

- 11 Stevenson J., Meares R. An outcome study of psychotherapy for patients with borderline personality disorder. *Am.J.Psychiatry* 149 (3):358-362, 1992.
- 12 Gunderson J.G. *Borderline Personality Disorder. A clinical Guide*. American Psychiatric Publ. Inc. Washington 2001.
- 13 Stevenson J., Meares R. Psychotherapy with borderline patients: II. A preliminary cost benefit study. *Aust.N.Z.J.Psychiatry* 33 (4):473-477, 1999.
- 14 Meares R., Stevenson J., Comerford A. Psychotherapy with borderline patients: I. A comparison between treated and untreated cohorts. *Aust. N.Z.J.Psychiatry* 33 (4):467-472, 1999.
- 15 Bateman A. and Fonagy P. Effectiveness of partial hospitalization in the treatment of borderline personality disorder: a randomized controlled trial. *Am.J.Psychiatry* 156 (10):1563-1569, 1999.
- 16 Bateman A., Fonagy P. Treatment of borderline personality disorder with psychoanalytically oriented partial hospitalization: An 18-month follow-Up [In Process Citation]. *Am.J.Psychiatry* 2001.Jan.;158.(1.):36.-42. 158 (1):36-42.
- 17 Bateman A., Fonagy P. Health service utilization costs for borderline personality disorder patients treated with psychoanalytically oriented partial hospitalization versus general psychiatric care. *Am.J.Psychiatry* 160 (1):169-171, 2003.
- 18 Kernberg O.F., Selzer M., Koeningsberg H., Carr A., Appelbaum A. *Psychodynamic Psychotherapy of Borderline Patients*. New York, Basic Books, 1989.
- 19 Clarkin J.F., Yeomans F.E., Kernberg O.F. *Psychotherapy for Borderline Personality*. New York, John Wiley & Sons, 1999.
- 20 Stone M.H. *The Fate of Borderline Patients. Successful Outcome and Psychiatric Practice*. The Guilford Press, 1990.
- 21 Davanloo H. *Intensive Short-Term Dynamic Psychotherapy*. Selected Papers of Habib Davanloo, MD. John Wiley & Sons, 2000.
- 22 Gabbard G.O., Horwitz L., Allen J.G., Frieswyk S. et al.: Transference interpretation in psychotherapy of borderline patients: a high-risk, high-gain phenomenon. *Harv Rev Psychiatry* 1994;2:59-69.
- 23 Perry J.C., Bond M. Empirical Studies of Psychotherapy for Personality Disorders. In Gunderson J.G., Gabbard G.O. *Psychotherapy for Personality Disorders*. American Psychiatric Press, Inc. , 2000.
- 24 Stern A. Psychoanalytic Investigation of and Therapy in the Borderline Group of Neurosis. *Psychoanal Q* 1938;7:467-89.
- 25 Wallerstein R. *Forty-Two Lives in Treatment*. New York, The Guilford Press, 1986.

- 26 Karterud S. *Fra narcissisme til selvpsykologien indføring i Heinz Kohuts forfatterskab*. Klim 2000.
- 27 Holmes J. *The Search for the Secure Base. Attachment Theory and Psychotherapy*. Brunner & Routledge 2001.
- 28 Gabbard G.O. *Psychodynamic Psychiatry in Clinical Peactice*. Third Edition. American Psychiatric Press. 2000.
- 29 Racker H. The Meanings and Uses of Countertransference. *Psychoanal Q.* 1957; 26, 303-357.
- 30 Ogden T. H. The analytic third: Working with intersubjective clinical facts. *Int.J.Psycho.Anal.* 75:3-19, 1994.
- 31 Gabbard G.O., Wilkinson S. M. *Management of Countertransference with Borderline Patients*. American Psychiatric Press. 1994.
- 32 Paris J.C. Chronic suicidality among patients with borderline personality disorder. *Psychiatr Serv* 2002; 53:738-742.
- 33 Lineham M. M., Heard H. L., Armstrong H. E. Naturalistic follow-up of a behavioral treatment for chronically parasuicidal borderline patients. *Arch Gen Psychiatry* 1993; 50:871-974.

Gruppeterapi som trening i selvledelse: En personlig erfaring

Matrix 2003; 2, s. 172-193

Paul Moxnes

Tre år med gruppeanalyse i regi av Institutt for Gruppeanalyse (IGA), Oslo ble for meg en skjellsettende opplevelse med konsekvenser både i forhold til jobb og familie. Med bakgrunn i organisasjonspsykologi og ledertrening beretter jeg i denne artikkelen om hva jeg lærte om det å bli medlem i ny gruppe, om konflikt med gruppeledelse, symbolbruk og fortolkninger, åpenhet og hjelperollen, innsuging i dyroller, om arketypiske fantasier, og om drømmer sprunget ut av virkelighetsfantasier om relasjonen til egne foreldre. Jeg avslutter med å fortelle om en selvkonflikt ved avslutningen av analysen, dens symptomer og konsekvenser. Gjennom hele artikkelen prøver jeg å trekke paralleller mellom gruppeanalyse og lederutvikling. Jeg tror at psykoanalytisk teori og praksis i fremtiden vil få øket relevans for utvikling av organisasjon og ledelse, inkludert helseledelse. Gruppeanalyse kan sees som trening i selvledelse.

Knowledge can never be obtained just by observation,
but only by full participation with one's whole being.

Fritjof Capra, The Tao of physics.

Innledning

Jeg begynte på IGAs program i gruppeanalyse høsten 1998, 56 år gammel, etter lengre tids savn av videreutvikling og «faglig påfyll». Samtidig var jeg på jakt etter kunnskap jeg kunne bruke til å utvikle et nytt og «dypere» lederutviklingsprogram på Handelshøyskolen BI, der jeg til daglig underviser og forsker i bruk av gruppeprosesser i lederutviklingen. For meg syntes gruppeanalysen fra første dag å være en skole i ledelse og, ikke minst, selvledelse. Gjennom tre år opplevde jeg at deltakelse på programmet besto av å bli konfrontert med seg

selv. Var det noe ledere trengte, så var det nettopp dette. Jeg opplevde stadig å stå ovenfor personlige valg og beslutninger, en tilsynelatende uendelig flom av 'skal-skal ikke-er'. For mitt vedkommende toppet dette seg psykisk, og faktisk også fysisk, i en bråttstø av en 'skal-skal ikke' selvkonflikt på den nest siste samlingen. Jeg skal i denne artikkelen beskrive noen ankerpunkter på veien dit.

Hva er IGA?

IGA gir tilbud om videreutdanning i psykoanalytisk orientert gruppeterapi (gruppeanalyse), opprinnelig startet i Oslo 1984 av engelske analytikere hentet inn fra Group Analytic Society i London, og basert på læren til bl.a. gruppeanalytikere som Sigmund Foulkes og Malcolm Pines (1). De første årene var det i det alt vesentlig psykiatere som deltok på programmet, men etter hvert er det åpnet for helsepersonell av ulike yrkeskategorier innen det psykiatriske fagfeltet. Programmet, som består av 5 årlige weekendsamlinger (fredag-søndag), går over 1, 3 eller 5 år, tilsvarer en innledende, videregående og kvalifiserende utdanning. I tillegg til disse samlingene, består utdannelsen av ulike former av obligatorisk egen erfaring i gruppeterapeutrollen, kollegaveiledning og studier av psykoanalytisk teori. Kjernen i programmet er små «slow-open» selverfæringsgrupper, ledet av en sertifisert gruppeanalytiker, og en daglig «storgruppe», der samtlige deltakere (81) og stabsmedlemmer (11) sitter i tre konsentriske sirkler uten noen agenda. Jeg var så heldig – til tross for lite praksis fra helsesektoren – å bli opptatt på programmet i årene 1998-2001 – med full økonomisk støtte av min arbeidsgiver. Jeg hadde i de siste årene sett at teoriutviklingen innenfor fagområdene strategi og ledelse mer og mer nyttiggjorde seg dypdepsykologiske og psykoanalytiske synspunkter, og mente at en moderne handelshøyskole hadde bruk for de kunnskaper og erfaringer som fantes på IGA. I USA var psykoterapi blitt populært i brede kretser gjennom mye omtalte TV-serier og filmer (som 'dr. Phil', 'the Sopranos' og 'Analyse this'). Her kunne allmennheten se at psykoanalytisk basert terapi kunne anvendes også på toppledere av det tøffe slaget. I managementlitteraturen syntes kravet til lederen å bli mer lik kravene til en psykoterapeut. Begreper som «psykologisk kapital», «relasjonskompetanse» og «komplekse lederprosesser», ja, endog «terapeutisk ledelse», «terapeutisk bedrift», «terapeutisk læring», «psykoanalytisk konsultasjon» og «overføring» var på vei inn i handelshøyskoler og managementjournaler (2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9).

Det faktum at psykoanalytisk teori med årene hadde beveget seg fra å være ego- og individorientert til å vise større interesse for mellommenneskelige relasjon-

Gruppeterapi som trening i selvledelse: En personlig erfaring

ner og samspill, passet handelshøyskolene godt. Jeg hadde i sju år anvendt objektrelasjonsteori i ledertreningen på BI og erfart at den ble langt bedre tatt av studentene, enn de mer individualistiske, kognitive og behavioristiske modellene. Også i gruppeanalysen på IGA erfarte jeg at objektrelasjonsteori synes å være en godt egnet modell, noe «vitneberetningene» i denne artikkelen vil bære preg av. Jeg skal, på basis av deltakende observasjon og dagboknotater, prøve å dele noen dybdepsykologiske erfaringer om samspill og ledelse – de fleste personlige – som jeg gjorde gjennom tre år på programmet til IGA. Jeg mener de har generell relevans, ikke bare for terapeuter og helseledere, men for dybdepsykologisk interesserte ledere og medarbeidere i sin alminnelighet.

Får jeg medlemskap?

Da jeg første gang kom på IGAs program på Voksenkollen kurs- og konferansesenter (senere bare kalt IGA), følte jeg meg ganske utenfor. Dette er en følelse jeg har en del erfaring med – en noen ganger herdende, om enn ubehagelig, utfordring jeg på en måte liker – og stadig synes å oppsøke. Problemet er alltid det samme – hva må jeg gjøre for å få tilhørighet og medlemskap i en ny gruppe, få «visum», som det metaforisk ble uttrykt på IGA. Før jeg begynte, sto det for meg at jeg måtte få kontakt med noe *sårbart* i meg for å få utbytte av programmet. På plass i terapigruppen (smågruppa) startet jeg raskt med å hente fram minner om mennesker som hadde sagt at de syntes synd på meg. Jeg var på jakt etter en sorg, en mangeltilstand, helst en personlig tragedie. Hvis jeg skulle mene at jeg hadde ordnet meg noenlunde bra her i livet, så hadde jeg ikke bruk for det på IGA – her trengte jeg en sorg, helst en som var stor nok til å kunne fylle tre hele år. Da jeg på denne tiden leste en noe ironisk beskrivelse av en godt voksen forretningsmann som ønsket å begynne i psykoterapi fordi han «var på jakt etter en sorg. Han så etter en sorg som var stor nok til at han kunne bli seg selv før han døde» (10), slo selverkjennelsen ubehagelig imot meg. Også mange ledere som begynner på lederopplæringsprogram på Handelshøyskolen BI, har som mål å bli mer «seg selv» – helst så fort som mulig. Der lærer de at ledelse er å kjenne seg selv. Jeg tror det er riktig å hjelpe disse lederne til å få kontakt med noe *sårbart* i seg, uansett motiver.

I min nye terapigruppe var det stadig noen som gråt. Jeg ville også gråte. Jeg husker jeg følte lettelse, stolthet, endog glede, da jeg gikk inn i en eskalerende gråt for første gang i gruppa – selv om noen etterpå kritiserte meg for at jeg kvalte gråten for tidlig. Men jeg hadde grått tilstrekkelig til å føle at nå var jeg et fullverdig gruppedlem. I denne første fasen hadde jeg vanskelig for å skil-

le mellom det jeg gjorde for å tilfredsstill *gruppen*, og det jeg gjorde for å uttrykke meg selv og skape min fremtidige rolle i gruppen. Jeg hadde heller ingen tanke om at den store sorgen sannsynligvis lå i framtiden, og ikke nødvendigvis i den fortiden vi alle snakket så mye om; at den ikke var knyttet til noe vi hadde mistet eller aldri hadde hatt, men antakelig til noe vi aldri ville få.

Fra ledertreningsgruppene på BI var jeg vant til at studentene *gledet* seg til hver ny dag i gruppa. Det gjorde ikke jeg på IGA – jeg gruet meg. Både smågruppa og storgruppa bød på stadig nye utfordringer som krevde at jeg på nytt og på nytt måtte prøve å gi uttrykk for meg selv – for ikke å få det for vondt med meg selv. Men jeg tenkte også at her må jeg ikke slippe ut all «snacksen» med en gang – jeg skulle jo være her i tre år.

Selv om jeg grudde meg *før* samlingene, var det svært behagelig etterpå. Etter den først weekenden på IGA, møttes kona og jeg i dusjen. Hun hadde selv nettopp kommet hjem fra noen dagers bedriftsinternt ledertreningskurs. Vi var begge oppglødde. Men hun hadde lært seg mer avanserte saker enn meg. Da vi hadde det som best på søndagskvelden – så begynte hun å *forhandle*. Det hadde hun aldri gjort før. «Du kjører ungene på skolen i morgen». Det var det perfekte tidspunkt til å få meg til å si ja til nesten hva som helst.

Som vanlig, også på ledertrening, opplevde jeg etter de første samlingen at jeg hadde endret meg litt. Allerede etter den første kursweekenden syntes jeg *ganglaget* mitt hadde forandret seg. Gående nedover korridoren på jobben mandag morgen møtte jeg kontorsjefen, som utbrøt: «Så ung du ser ut.» Det var akkurat slik jeg følte meg! I løpet av året begynte jeg å delta i aktiviteter jeg aldri hadde gjort før, og heller aldri siden. Sammen med venner og bekjente jeg ellers hadde lite kontakt med, gikk jeg nå på pistolskytterklubb, bibelgruppe og nattkaféer. Det måtte være et eller annet jeg var på jakt etter. Jeg kunne ikke se at grunnen til disse «endringene» hadde vært samtaletema i terapigruppen – jeg hadde ikke «arbeidet» med dem. Men de hadde utvilsomt vært der som «undertema». Som i ledertreningen er gruppens *undertema* viktigere enn *tema* i forandringsarbeidet.

Metafor-konflikt: organisasjonen som «torget i Athen» eller «bedehus»

Det blir ingen riktig ledertrening uten en eller annen konflikt med en leder eller ledelse. Konflikten med IGA-ledelsen kom på den første samlingen. Redskapet

Gruppeterapi som trening i selvledelse: En personlig erfaring

som ble brukt var en diskusjon i storgruppa om metaforer og allegorier. Det er en kjent sak, både fra ledelseslitteratur og bibelstudier, at gode metaforer er mektig virkemidler i munnen på en leder. Med godt valgte og riktig «timete» metaforer og lignelser, kan ledere føre medarbeidere nesten dit de vil. En metafor ledelsen på IGA brukte var at storgruppa var «torget i Athen». Det stemte ikke for meg. Jeg befant meg på torget i Tvedestrand. Etter å ha bidratt med en del sveipende kommentarer og forsøk på å speile storgruppa, ble jeg stemplet som vranglærer. Jeg ble fortalt at jeg framsto som bion'sk (etter Wilfred Bion) (11) – og skjønte at jeg her på IGA måtte lære meg å bli mer foulkes'sk (etter Sigmund Foulkes) (12). Jeg hadde aldri hørt om Foulkes før, men lærte etter hvert at Bion og Foulkes representerte rivaliserende psykoanalytiske skoleretninger. Bion ble sagt å drive «terapi i gruppe», Foulkes «terapi gjennom gruppe» – en forskjell som fremdeles er noe uklar for meg. Men Bion aldri hadde noen særlig pretensjoner når det gjaldt gruppeterapi. Mer enn noen annen europeer var det Foulkes som utviklet gruppeterapien til å bli et anerkjent klinisk studium (13). (Jeg lærte også at Bion og Foulkes hadde arbeidet samtidig som gruppeterapeuter på det samme sykehuset utenfor London. De skrev hver sin banebrytende bok om grupper – uten å nevne hverandre). Etter ledelsens påpeking av vranglære, dukket nå assosiasjoner og fortellinger om synagoger og prester opp i organisasjonen (storgruppa). I stedet for å være på torget i Athen, begynte flere å oppleve at de befant seg i et bedehus.

Lederen er selv en metafor på noe, noen ganger et ikon, alltid et symbol. All ledelse er *symbolledelse* – *hvordan* lederen framtrer blir viktig. I storgruppa hadde vi en lederfigur som kunne skille rett fra vrang lære; men som også syntes å være flinkere til å dømme enn lytte, følge ytre røster (trossetninger) mer enn indre, forfekte sannheter mer enn en vise en spørrende holdning. Med en slik symbolledelse hadde vi en prest mer enn en Sokrates i organisasjonen. Virkeliggjøringen av metaforen om torget i Athen syntes langt borte.

Jeg ønsket ingen rivalisering med ledelsen. På det tredje året fikk jeg likevel høre at i denne første fasen hadde jeg en dag fysisk reist meg opp i storgruppa og talt ledelsen imot. Det var nok en virkelighetsillusjon av mytiske dimensjoner vokst fram med årene – for ifølge mine notater hadde jeg sittet på bakerste rad, gjemt bak mer taleføre gruppemedlemmer enn meg, som med kraftige stemmer protesterte mot ledelsens tilsynelatende utspill om at bare én tro og én type atferd skulle få råde i organisasjonen, og at de ville ha seg frabedt noen bedehusmentalitet. Ledelsen utfordret denne bedehusallegorien ved å påstå «det er jo ingen prest her», og fikk påpekt tilbake (korrekt, etter min mening) at pres-

ten selv nå satt i lederrollen. Denne utfordrende påpekningen ble umiddelbart, og igjen feilaktig, lagt til min munn. Jeg tenkte, antakelig fremdeles på bion'sk vis, at min rivalisering med ledelsen i storgruppa var uttrykk for et ubevisst gruppefenomen, et som-om fenomen i betydningen at det var noe organisasjonen *trengte*, og dermed sørget for å konstruere. Det var som om deler av storgruppa enten ville benytte handelshøyskoleprofessoren til syndebukk eller til å konfrontere ledelsen, begge deler oppgaver jeg fant meg ubekvem med. Konfrontere «gud» i en storgruppe hadde jeg gjort før, med stort personlig utbytte og organisasjonstilhørighet som resultat (14). Utfordringen nå besto heller i å prøve å komme meg ut av den kroniske outsiders rolle og inn i en mer aksepterende og konform rolle på annen måte.

Det er godt kjent at store deler av den psykoanalytiske bevegelse har forholdt seg til psykoanalysen som til en religion – mer opptatt av å beskytte den enn av å sette de psykoanalytiske dogmene på prøve (15). I slike psykoanalytiske kulturer er det plass for presterollen. Når det i en slik organisasjon blir «stilling ledig for prest», da kan én tydelig trosbekjennelse være nok til at den bekjennende personen suges inn i den ledige presterollen. Da presterollen «lå i luften» under bedehusfasen av storgruppa, svarte en av lederne på et direkte spørsmål om hva vedkommende trodde på: «Jeg tror på Foulkes, Pines og Kohut». Etter denne trosbekjennelsen var det ikke lenger tvil om at leder også var prest – og at bedehusallegorien var et valid uttrykk for den nåværende organisasjonen.

Kollektiv ledelse – hva er det?

Ledelsens brå påpekning av vranglære, virket stimulerende på meg og tydeligvis også på en del andre, som nå fant anledning til å gi uttrykk for en del sinne og kanskje motavhengighet. Hva ville ledelsen oppnå ved helt fra starten av å prøve å kastre organisasjonspsykologen fra handelshøyskolen? Hadde den regnet med at den øvrige organisasjonen ville sitte stille og la det skje? Eller ønsket ledelsen med sitt utspill å stimulere til terapeutisk læring gjennom å provosere storgruppa? Fra organisasjonspsykologien vet vi at det skjer overføringer fra ledelse til organisasjon (6). Noen ganger skaper ledelsen rivaliseringer i den ytre organisasjonen som en (utilsiktet) konsekvens av dem internt i ledelsen. Den ytre scenen blir et spill av den indre (16, 17). Problemer i ledelsen blir ubevisst rekonstruert ute i organisasjonen, der man vikarierende og utagerende prøver å løse dem. Et vanlig eksempel er læreren som i klasserommet spiller ut konflikter som hører hjemme på læreværelset.

Gruppeterapi som trening i selvledelse: En personlig erfaring

Også ledere trenger beskyttelse – noen ganger mot seg selv. På IGA fremstilte ledelsen seg for storgruppa som en *kollektiv ledelse*. Kollektiv ledelse kan være en (ubevisst) strategi for å dempe fremveksten av ubehagelige demoniseringer og glorifiseringer av enkeltledere, noe som sjelden vil lykkes. Kollektiv ledelse er vanskelig å få til i praksis fordi organisasjonens medlemmer alltid vil ønske seg et lederhierarki, med én leder over alle andre. Forskning viser at gruppen *trenger* hierarkiet (18) og den vil derfor skape det, uansett hvor likeverdige medlemmer av ledelsen måtte være. Psykologien gir, så langt jeg vet, ingen eksempler på varig og vellykket kollektiv ledelse. Selv «delt ledelse» viser seg vanskelig i praksis. Trangen til å finne ett «hode», en «kaptein» eller «store far», er trolig noe og arketypisk, ja, psykobiologisk gitt i organisasjoner (5). Grupped medlemmene vil helst legge sitt ego ut i bare én lederskikkelse, og, hvis dette ikke går, så i hvert fall i to *splittede* lederskikkelser – én de kan elske og idealisere og én de kan hate eller latterliggjøre. Tilsvarende vil organisasjonens medlemmer ha vanskelig for å integrere en kollektiv ledelse i sine individuelle ego. En leder skal være én figur, helst med bare ett hode, og denne ene vil de fleste grupped medlemmer ha et ødipalt forhold til. Grupped medlemmer greier ikke, i freudiansk betydning, å erotisere eller kastre en *kollektiv* ledelse, særlig ikke hvis 11 hoder er spredt på 11 kropp, som det var på IGA. Både i freudiansk og jungiansk psykologi er et begrep om kollektiv ledelse ateoretisk – det finnes ingen teori om dette. Trollet kan ha 11 hoder, men bare én kropp. Å hugge av alle 11 hodene, er en oppgave de færreste greier. I dette ligger beskyttelsen ved å være en kollektiv ledelse.

I storgruppa prøvde også jeg å finne et hierarki – én lederskikkelse som kunne fange opp mine foreløpige usplittede følelser av beundring og forakt, kjærlighet og hat. Med rivaliseringer og metaforkamper trådte en slik sterk lederskikkelse inn i gruppefantasier – en leder som, ble det sagt i storgruppa, var «licensed to kill». Hvis han ikke maktet å leve opp til denne James Bond allegorien, sto han selv klart i fare for å «die another day», for å holde meg til dagens James Bond terminologi.

Aggresjonen sitter i periferien

I storgruppa ble det viktig hvor i de tre konsentriske sirkelene jeg plasserte meg. Jeg opplevde å få mest kontakt med min irritasjon og aggresjon på bakerste rad. I den innerste sirkelen ble jeg «snill». På bakerste rad kunne jeg tillate meg å regrediere mest. Der fikk jeg kontakt med rølpetheten og opposisjonen i meg. Dette er noe skolelærere alltid har visst – de «slemme» elevene flyttes framover.

Denne sammenhengen mellom struktur og sjel er som vygotski'ansk psykologi i et nøtteskall – de materielle vilkår bestemmer sjelens innhold. Gruppedeltakere som vil utfordre ledelsen, gjør lurt i å sette seg på bakerste rad.

Hva er en fortolkning?

Som jeg håper det har framgått til nå, så er organisasjonen en *fortolket* verden. Det er ofte vanskelig å vite hva som er virkelighet og hva som er fantasi. I gruppa kan jeg velge å sitte i forvirring, eller, gjennom handling, velge meg én blant mange sannheter. En gruppe er ikke «mer» enn dens individuelle medlemmer, den er også mindre. Jeg følte det var bare en del av meg som kom fram på IGA, ikke nødvendigvis en representativ del av meg, som ble sett av gruppa. Jeg kunne noen ganger høre at det jeg sa om meg selv i smågruppa var både sant og ikke sant på samme tid. Det var alltid sant, men det var også noen ganger tatt ut av en mye større kontekst, og jeg forsto at andre ville sitte igjen med et annet bilde enn mitt. Det var som den berømte liknelsen med elefanten og de blinde menn – hver av dem fortolket deler av den samme elefanten som ulike dyr. På den tiden vi hadde til rådighet, var det ikke elefanten gruppa så, det var snabelen – som de kanskje tolket som en slange eller hale. Jeg brydde meg sjelden om å korrigere dette. Det kjentes ikke viktig nok, selv om det kunne irritere meg de få gangene noen trakk slutninger på dette grunnlaget i stedet for å beholde dem for seg selv (som en tentativ hypotese).

Jo dypere fortolkning i psykodynamisk terapi, jo mer faller jeg av lasset. En *for* dyp fortolkning for meg er for eksempel når avskårne blomster sies å representerer et ønske om å kastrere far. Men jeg er fullt med når gruppa fortolkes som en *mor* der vi alle kan bli som barn og spille ut våre ødipale komplekser (19). Også bedriftsorganisasjoner er et sted der mor-barn relasjoner på nytt dukker opp (20). Slike fortolkninger trenger vi å gjøre mer kjent i lederopplæringen. Når organisasjonen er et sted som – ubevisst – stimulerer til regresjon, da føler man lett, slik det også ble sagt i storgruppa, at man er med på «de voksnes fest». En måte å prøve å bli «voksen» på sammen med «mor» og «far», er å «speak ones mind» fra det stedet der ens bitte lille selv befinner seg – uansett hvor rart det måtte lyde og hvor stakkarslig og uforståelig det kanskje høres ut i andres ører.

Som ledertrening, så er også gruppeterapi en øvelse i fortolkningsvalg. Den samme «mor» kan fortolkes på helt forskjellige, noen ganger uforenlige, måter. Hver dag måtte jeg velge meg en virkelighet, som oftest den samme som den like før.

Gruppeterapi som trening i selvledelse: En personlig erfaring

Men muligheten for å velge en ny, den var alltid mer eller mindre til stede. Det er i dette valget lederutviklingen ligger – kanskje er det også i dette valget muligheten for terapi ligger. Den som prøver å ta dette virkelighetsvalget fra meg – ved å definere meg, plassere meg eller karakterisere meg, og forklare meg mitt forhold til andre – dreper meg. Oppgaven både til ledertreneren og terapeuten består, etter min mening, ikke i å definere virkeligheten for andre, men alltid å spørre etter den – og noen ganger foreslå den – og derved skape den.

Fortolkning er å oversette. Det er noe alle, ikke bare terapeuter og bedriftsledere, gjør hver dag. Men viktigere enn fortolkning er hva lederen eller terapeuten gir av seg selv til kunder, medarbeidere og klienter. Hans eller hennes atferd vil alltid fortolkes. Lederen må, som terapeuten, ofte være paradoksal: si hva han eller hun tenker – og holde sine tanker for seg selv, stå fram – og holde seg i bakgrunnen, opptre selvsikkert – og være ydmyk, være nær – men samtidig også fjern. I storgruppen så jeg mange vakre blomster – både med og uten avskåren stilk. Men noen opplevde jeg også var av plastikk. Oppgaven til både ledere og terapeuter er å gå så nær at de kan merke forskjellen mellom det ekte og det uekte – men likevel være så fjern at de ikke lar seg merke av den.

Virkeligheten læres gjennom dens konsekvenser

På IGA ble jeg minnet om at virkeligheten læres gjennom *handling*. Handlinger skaper konsekvenser, og det er gjennom disse konsekvenser virkeligheten blir til. For å se organisasjonen, måtte jeg *gjøre* noe i den. Dette er ikke noe nytt standpunkt; både i psykoanalytisk og sosialkonstruktivistiske teori hevdes det at de sosiale realitetene blir konstituert gjennom (språklig) aktivitet. Gjennom å si noe, sikrer gruppe-medlemmene seg en virkelighetskontakt. Virkeligheten læres gjennom konsekvensene av hva og hvordan man kommuniserer.

Etter hvert oppdaget jeg til min overraskelse at det på IGA også rådet en kultur som prøvde å minimalisere konsekvensene av ens handlinger. Jeg fant en taushetskultur større og sterkere enn jeg var vant til fra ledertreningsgrupper. Blant ledelsen fantes det unntak til dette, men ikke stort nok til å endre organisasjonskulturen. Mest overrasket ble jeg over at det i en terapeutisk organisasjon som IGA kunne bli en beklemmende stemning når deltakere i de ulike veiledningsgruppene noen ganger la fram et *for* personlig tema, ble *for* åpen på egne vegne eller la fram noe som var personlig vanskelig. Jeg lærte at blant terapeuter i selverfaringsgrupper, som blant ledere på ledertrening, var åpenhet lettere å gi enn å ta imot.

Også i rene saksforhold rådet det en for meg overraskende taushet. På så godt som samtlige arenaer på IGA var det saker jeg ble bedt om ikke å si noe om. Spesielt hadde jeg vanskelig for å være lojal ovenfor visse taushetstemaer i terapigruppen, særlig de som kunne bremse min egen selvutvikling og læring. Det følte som om jeg på IGA måtte lære å unngå en del brennbare tema jeg som forsker og medlem av ledertreningsgrupper ellers var vant til å ta opp. Kanskje skyldtes dette faktum at jeg nå ikke lenger var medlem av en selverfaringsgruppe av kort varighet, slik jeg var vant til, men av en som skulle vare i flere år. Her hadde vi tid til å gå mer langsomt fram. Eller det kunne speile at jeg etter hvert hadde fått kontakt med en flik av 'para-organisasjonen' på IGA, dvs. den for ledelsen skjulte eller tause organisasjonen (det organisatorisk ubevisste), altså noe som absolutt ikke kunne sies i et forum av kolleger – et fenomen jeg hadde støtt på mange år tidligere i det psykiatriske helsevesenet (6).

På IGA fantes det hensyn å ta som var viktigere enn åpenhet. «Krenke» var et ord jeg ikke helt skjønnte meningen med fra starten av. (Jeg husker jeg lurte på om ordet hadde noe med å 'krenge' – som under full fart i svingene – å gjøre). En positiv konsekvens av tilbakeholdelsen og den generelle vegringen mot å ta opp vanskelige tema eller såre (krenke) noen på IGA (jeg registrerte bare én grov krenking i den tiden jeg var der), var at det bidro til å gi mange en virkelighetsoppfatning av at de var verdsatt og elsket. IGA ble for meg en terapi gjennom kjærlighet. Kjærlighet og omsorg ble brukt som et virkemiddel for gjensidig å overleve, men også for å trives og utvikles i gruppene. Mange følte seg elsket på IGA. Det gjorde også jeg, og jeg elsket tilbake. Jeg prøvde selv å bli flinkere til å signalisere positive attityder mot enkeltpersoner når jeg hadde dekning for dette. Men noen av dem var også styrt av strategiske hensikter, for eksempel å skape allianser for bedre å mestre utfordringer, særlig i storgruppa. Ros og vennskap ble i denne organisasjonen brukt som overlevelsesstrategi langt ut over det jeg kjente fra ledertreningsverden. På IGA gikk en del usympatiske mennesker rundt og følte seg elsket.

For meg var det innledningsvis et tankekors at terapeuter og helsearbeidere i egenerapi ikke satte like stor pris på åpenhet som i den ledertreningsverden jeg kjente. Forklaringen kan være så enkel som at på IGA var det samlet deltakere, overordnede og underordnede, fra et nokså oversiktlig helsevesen – der mange hadde, eller ville få, arbeidsrelasjoner til hverandre. I ledertreningen benevnes slike grupper som 'cousin-groups', og de er kjent for å bruke bremsepedalen mer enn såkalte 'stranger-groups', altså grupper med mennesker som

stort sett ikke kommer til å se hverandre igjen, og som av den grunn er mer villig til å gi gass, også i kurvene (21).

Organisasjonpsykologen Chris Argyris er berømt for sin teori om 'forfektede verdier' (uttalte, men usanne) vs. 'bruksverdier' (uuttalte, men sanne). På sine gamle dager kunne han fortelle at teorien var blitt til etter en sjokkerende personlig opplevelse han hadde hatt som ung leder. I en stilling som avdelingsleder, var han sikker på at han hadde vært avholdt og elsket. Da han i møte med en tidligere medarbeider mange år senere forventet å få høre nettopp dette, fikk han i stedet vite, riktignok på en høflig måte, at det var ingen på avdelingen som egentlig hadde satt noe særlig pris på ham (22). Fra da av hadde han teorien om forfektede verdier klar. Argyris hevder at med mange forfektede verdier i organisasjonen, blir både personlig forandring og effektivt samspill vanskelig, henimot umulig. Vi får det han kaller en 'Modell I organisasjon', der det å redde eget og andres ansikt blir viktigere enn effektivitet og læring – der det blir viktigere å fortelle andre det man *tror* vil få dem til å føle seg vel, heller enn å hjelpe dem til å forbedre sin evne til å bli konfrontert med seg selv og sine egne ideer. IGA var for meg, og sannsynligvis for de fleste andre, mer individualterapi gjennom gruppe enn samspillstrening i gruppe. IGA var, som treningsinstitutt betraktet, atskillig bedre på å lære bort selvledelse enn samspillsledelse. Jeg lærte at de flinkeste mennesker på IGA kunne gjøre en katastrofalt dårlig samspillsjobb da de senere prøvde seg i rollen som kursmakere og leder-trenere på Handelshøyskolen BI.

Rollefantasier og rolle-suging

Jeg fikk altså fort en rolle i organisasjonen som «bion-iker». Jeg hadde aldri selv ledet noen bion-gruppe, men for snart tjue år tilbake vært deltaker på to ukelange kurs, og skrevet en personlig rapport fra et av dem. Sammen med litt tidligere lesning, visste jeg altså litt om Bion. Dette endret seg nå – jeg merket meg alt jeg kom over om Bion, publiserte den rapporten jeg hadde skrevet nesten tjue år tidligere (14), og publiserte en ny der jeg fremstilte meg som nytolker av Bion (23). Jeg var på vei til å bli den «bion-kjenneren» organisasjonen hadde konstruert (trengte?). Dette kalles *rolle-suging* (role-suction) (24). Det likner litt på Rosenthal-effekten – dvs. du skaffer deg etter hvert den kompetanse andre tror du har – som et slags selvoppfyllende profeti. Samtidig red jeg noenlunde høyt på den bølge av myte om min Bion-ekspertise som organisasjonen hadde skapt – og vokste vel på det, omtrent som når forstanden øker med embetet.

I begynnelsen på IGA hadde jeg ikke annen profesjonell erfaring å bruke enn tiden som ledertrener og organisasjonspsykolog på BI. Etter halvannet år følte jeg at jeg kunne begynne å bruke noe av det jeg etter hvert hadde lært på IGA – en gryende terapeutisk kompetanse jeg langt ifra følte meg komfortabel med. Etter den første tiden å ha følt meg noenlunde kompetent som organisasjonspsykolog, men irrelevant som helsearbeider, så begynte jeg å føle meg mer relevant, men samtidig inkompetent, som psykoterapeut. Begge deler føltes ille.

Det var ikke bare jeg som ble sugd inn i ledige roller i organisasjonen, jeg sugde selv mennesker inn roller – nærmest fra det øyeblikket jeg så dem i gruppen. Første dag i smågruppen tok det ikke mange minuttene før jeg, i mitt stille sinn, hadde gjort meg opp en mening om to gruppemedlemmer jeg øyeblikkelig fattet interesse for: Person A *kan* ikke; person B *vil* ikke, tenkte jeg. Jeg var ikke helt sikker på hva jeg mente, men jeg syntes begge bekreftet førsteinntrykket i årene som fulgte. Rollestereotyper dukket opp; jeg så mennesker i gruppen som heks, prinsesse, hore, mor, taper. Etter hvert som årene gikk, opplevde jeg at noen av dem skiftet rolle. I horen bodde det også en mor, i prinsessen en taper. I prinsippet kunne alt være i alle. Også i storgruppa dukket disse endimensjonale klisjéaktige rollestereotypene opp, ikke bare hos meg, men som kollektive fantasier i organisasjonen. Men i dette store forumet var rollestereotypene vanskeligere å endre på. Jeg betegner dem som dyproller (25, 26, 27).

Dyproller

I vår terapigruppe var det ingen materialisert «djevel». Den dyprollen var allerede fylt – i form av *minnet* om en tidligere gruppeleder som noen gruppemedlemmer fremdeles var svært forbannet på. Dermed unngikk gruppen en polarisering mellom gud og djevel blant sine nåværende medlemmer – og gikk samtidig glipp av den psykologiske læring en slik splitting ville ha brakt med seg. Dyprollen «helt» så jeg heller ikke i vår smågruppe – kanskje fordi jeg i mitt stille sinn beholdt den for meg selv?

I mitt forskerliv har jeg alltid hatt en uforståelig trang til å gi et dårlig førsteinntrykk, noen ganger over grensen til det latterlige. Det er ikke lenge siden jeg startet et kurs stående foran bankledere med hendene i lommen – med buksesmekken åpen – inntil de langt om lenge høflig gjorde meg oppmerksom på det. Slike og verre ting har skjedd før. Det er som om jeg får mening og motivasjon ut av strevet med rette opp et dårlig førsteinntrykk. Dette er den klassiske heltearketypens vei: fra en mangeltilstand må den lille gutten sloss seg til

en bedre skjebne enn den som venter han hvis han forblir i den verden hans foreldre har satt ham inn i. Nå er det også slik at – som (ubevissts) strategi betraktet – så vil et dårlig førsteinntrykk som blir bedre, gi et bedre totalinntrykk enn et godt førsteinntrykk som blir dårligere. Som så mange andre, vil jeg gjerne at noen beundrer meg, men det smaker best når det har kostet noe. Dette er drømmen om den arketypiske helterollen, til stede i alle smågutter – å streve fra å være liten til å bli stor, fra dum til klok, fra utledd til seierherre. Jeg lærte noe om meg selv i løpet av de tre årene på IGA, men myten om meg selv, forandret seg ikke. Så lenge den gamle myten består, får jeg det neppe noe særlig bedre. For å kunne endre meg radikalt, må jeg forandre myten om min egen rolle i organisasjonen, dvs. den implisitte personlighetsteorien jeg har om meg selv. Barndommens løsningsstrategier blir den jeg også bruker i voksen alder. Den samme barndommen som har ødelagt meg, skaper meg.

Det nytter ikke for grupper å forhindre at medlemmer suges inn i dyproller (25). Også når rollene benektes, skapes de. Det nytter ikke å si i storgruppen – «du er ingen narr» hvis dette er gruppens fantasi. Tvert imot forsterker negasjonen det negerte. Mot-fantasi skaper fantasien. Det er sterke psykodynamiske krefter i dyprollen. Den som for eksempel legger dyprollen 'hulder' ut i en annen – og som deretter kan suge kraften fra den tilbake til seg selv, vil oppleve å bli fylt med mytisk energi. Man blir selv et medium og en stemme for en innbilt kraft som man henter fra den viktige eventyrskikkelse som sitter et annet sted i gruppen (14).

Dyprollene er uuttalte rollefantasier som alltid vil skapes i alle systemer. De forvrenger synet på våre medmennesker henimot klisjeer og stereotypier lik de vi finner i elementære fortellinger (eventyr, såpeoperaer), og forhindrer dermed realistiske mellommenneskelige relasjoner. Slike roller tåler ikke nærhet. Kommer huldra for nær, blir hun borte. Blant psykoanalytikere er det et kontroversielt spørsmål om fantasiroller skal analyseres eller feies under teppet (13, 28). Elliot Jaques, berømt for sin psykoanalytisk orienterte organisasjonsforskning på 50-tallet, hevdet for noen år tilbake at den psykoanalytiske tilnærmingen til å forstå organisasjoner tjener mot sin hensikt (29). Selv så jeg heller ingen hensikt i å dele mine rollefantasier på IGA. I mitt ledertreningsprogram på Handelshøyskolen BI, derimot, er deling av dyprollefantasier en obligatorisk oppgave, som – etter det innledende sjokket – blir høyt verdsatt av deltakerne.

Dyprollene hører hjemme i det organisatorisk underbevisste. Det er sannsynligvis 12-14 av dem (26). Hva som skjer om de blir analysert og satt ord på i en

virkelig organisasjon eller bedrift, vet vi ennå ikke. Det vi vet er at det er sterke krefter i dyprollene – og at ikke alle vil greie å bruke denne kraften til noe positivt. Når rollefantasiens kraft blir brukt til å krenke noen, da misbrukes den. Det skjedde en gang i storgruppa. Da stempelet var satt, denne gang av ledelsen, virket organisasjonen som lammet. Selve objektet (personen) for dyprolleattribusjonen ble fullstendig taus. Da vedkommende neste dag sa noe, hadde personen tydelig mistet kontakten med det som foregikk i gruppa, snakket ut i luften – og dermed bekreftet vedkommende stemplet som var satt. Den rollefantasi, som før hadde levd sitt liv som «taus kunnskap» i gruppebevissthetsens randsone, var blitt en offentlig bekreftet realitet. Stemplingen hadde gjort sin trefoldige oppgave: Storgruppa hadde fått definert seg en virkelighet, rolleavsenderen hadde fått ny kraft, og rollemottakeren var tilsvarende fratatt sin. Det var rolle-suging i fullt dagslys. Så lenge organisasjonen i taushet «godkjente» rollen, og det ikke ble gjort noen forsøk på å analysere den videre, ble det i praksis umulig å komme seg ut av den. Hvis dette hadde vært en virkelig arbeidsplass, ville det beste og mest realistiske for objektet være å finne seg en ny jobb.

Analyse av dyproller *kan* gjøres på en konstruktiv måte, i hvert fall i en ledertreningskontekst, når alle er innstilt på at det er *fantasier* man deler. Det blir destruktivt, i hvert fall på en arbeidsplass, plutselig og uinvitert å gjøre en negativ rollefantasi om til en offentlig sanksjonert virkelighet. De autoritetspersoner som har mulighet til å gjøre dette, må i så fall ha særskilt fullmakt – være «licenced to kill». Dette kan, på lang sikt, selvsagt ha sine positive sider. Vi ser det brukt mer og mer i dagens organisasjonsliv, særlig på høyere nivåer, til og med i internasjonal politikk – første gang i den vestlige verden brukt av president Reagan i hans karakterisering av USSR, i dag fulgt opp av president Bush med hans karakterisering av tre navngitte stater. Gevinsten på kort sikt er, at når gruppens kollektive rollefantasi benevnes som virkelighet, vil dette forandre på virkeligheten. Uttalte fantasier har en symbolkraft og et endringspotensial som uuttalte fantasier ikke har. Gjennom sine konsekvenser blir fantasiene like viktige som fakta – og kan knapt skilles fra disse. De blir virkelighetsfantasier. Når gruppenes fantasier en dag vendes mot et nytt objekt, så vil den tidligere bærer av rollefantasiene slippe fri. Slik kan både organisatorisk og personlig endring skje gjennom redistribuering av rollefantasier.

Ledelsens kilde: Relasjoner til mor og far

De objektrelasjoner på IGA som uten tvil fikk mest oppmerksomhet, var forholdet til mor og far. Minner, konstruksjoner og rollefantasier om dem var oppe

Gruppeterapi som trening i selvledelse: En personlig erfaring

til stadighet, ikke minst i smågruppen. Ved en kursavslutning ble lederne takket for omsorgen. Pappa- og mamma-metaforen ble brukt om samtlige av dem, også de som hadde visst en «noe spesiell form for omsorg». På IGA var mors- og farsanalysene mye videre og dypere enn de jeg kjente fra ledertrening. For ledere er det viktig å kunne knytte relasjoner og forstå relasjoner. Hvis denne evnen i hovedsak er sprunget ut fra det lille barnets forhold til sine foreldre, da blir analyse av foreldre/barn relasjonen svært viktig også i ledertreningen.

I jungiansk psykologi er mor og far også *arketyper*. Arketyper er krevende veiledere. Morsarketypen legger sitt press på mor for at hun skal bli en god mor. Når kontakten med arketypen er god, trenger ikke mor lese dr. Spock for å vite hva barnet trenger. På samme tid er barnets arketypiske bilde av mor i sin tur med på å forme henne. Når de begge opplever at de tilfredsstillter hverandres arketypiske bilder, blir det et godt mor-barn forhold. Hvis mor derimot har dårlig kontakt med morsarketypen, eller rett og slett neglisjerer kravene den stiller, da vil resultatet bli skuffelse, sorg, aggresjon, til slutt kanskje hat, både hos barn og foreldre. Arketypen er umåtelig kravstor. Selv de mest omsorgsfulle foreldre vil oppleve at det arketypiske bildet barnet har av dem, vil være umulig å innfri helt. Det er da ikke til å unngå at barn og foreldre gjensidig vil skuffe hverandre. (Vi finner den samme parallell mellom ledere og underordnede). Fra de første leveår vil disse negative følelsene gå under jorden. På IGA prøvde vi å grave dem opp.

På IGA var det ikke til å unngå å legge merke til at de som hadde gått noe år i gruppeanalyse, ikke hadde noe pent å si om sine foreldre. Selv hadde jeg nok et mer komplekst forhold til foreldrefigurer enn jeg var villig til å innrømme. Med dette temaet kunne jeg ha jobbet i flere år, ja, resten av livet. Spørsmålet var, hvordan kunne jeg – som hadde vokst opp med mor og mormor, men ingen far – finne meg en far på IGA? Etter først å ha neglisjert farstemaet, og i nesten et par års tid oversett de personer som kunne ha hjulpet meg med å komme i kontakt med det, fikk jeg, med gruppens hjelp, det klart for meg at jeg ikke kunne fortsette å unnvike det. Muligheten kom da jeg en dag i terapi-gruppa ble skuffet over at gruppelederen ikke viste meg, men en annen mann, oppmerksomhet og omsorg – i en situasjon der vi begge trengte den. Det var et barnslig sinne, og jeg benyttet anledningen: «Bryr du deg ikke om hvordan det går med *meg*? Tror du ikke jeg *trenger* en far? Vet du ikke *hvordan* du skal være faren min? Jeg krever et *svar!*» Jeg ble avbrutt av at den andre mannen begynte å gråte, men jeg fikk rast ut såpass at jeg visste med meg selv at jeg med dette hadde tatt et steg på veien mot å finne (skape meg) en far. Eller en mor

– tenkte jeg noen sesjoner senere – spørsmålene kunne like gjerne ha vært stilt til henne. Jeg bestemte meg, ganske feigt vil noen si, for *ikke* å fortsette med å prøve å skape meg en far ut av gruppelederen. Motstanden mot å gå videre med farsprosjektet ble absolutt da en forskrekkelig tanke slo ned i meg: *Skal jeg bli den gutten jeg engang var?* Jeg så at jeg som gutt hele tiden hadde oppført meg slik at jeg skulle skape meg en god far ut av den mannen som var blitt min stefar. Aldri splitte mor og far, mye taus, aldri i opposisjon, jeg snill – han snill (likegyldig). Som gutt ville jeg bevise, for meg selv, og, ikke minst for *mor* – det ser jeg nå – at hun hadde gitt meg en *virkelig* far. («Vil du ha den mannen til pappa?» hadde mor visket i all fortrolighet inn i øret mitt da jeg var 5 år, og jeg hadde nikket «ja» tilbake – men for *hennes* skyld – det har stått klart for meg helt siden). Som voksen måtte jeg sørge for å bli «vellykket» for å bevise at han hadde vært en virkelig far? Det hele var i selvanalysens lys ganske sørgelig – om enn ikke uvanlig. I gruppa vek jeg nå tilbake for å påta meg oppgaven å lage en far på nytt – selv om jeg var tilbudt en. Det var snart gått tre år. Gruppa mente jeg burde gå ett år til. Selv ville jeg bruke tiden til noe annet.

Før jeg begynte på IGA, trodde jeg at jeg hadde hatt en noenlunde bra barndom. Jeg hadde startet med å lete etter en stor sorg – og fant noen dårlig foreldreobjekter. Mot kursavslutningen ble jeg fylt av mismot, aggresjon, fortvilelse, svartsyn, lede, raseri, hån og mange andre følelser av negativ karakter – nesten mot alt og alle jeg på en eller annen måte hadde et forhold til, jo, nærmere, jo sterkere følelser. Mye mot min, nå svært gamle, mor (mine voksne barn ble på denne tiden flau over hva jeg noen ganger sa til snille farmor), men også mot kolleger, BI-ledelsen, i mer eller mindre godt kamuflerte ondskapsfulle e-mails, ja, mot min kone da hun gikk i klær som vekket minner fra barndommen – noe vi fant ut av etter en lang «analyse» rundt kjøkkenbordet etter min hysteriske reaksjon på en ny jakke med frynser hun hadde kjøpt seg (30). Sønnene mine prøvde jeg å holde tilbake overfor, men heller ikke det var lett – særlig ikke overfor den yngste. Hva ville skje om jeg fortsatte på IGA et år til, slik smågruppen min mente jeg burde? I stedet sa jeg til gruppa at jeg ikke ville fullføre kurset. Jeg avsluttet kurset nå! Dette var min siste dag. Nest gang, som var årets siste weekendsamling, ville jeg ikke komme. Adjø.

Selvkonflikt

Det sies at Paul Bjerre (1876-1964), legen som introduserte psykoanalysen i Sverige, beskrev Freud som en mann som fikk ham til å føle seg «sämre än jag trodde mig vara». Etter tre år på IGA var jeg, som trodde jeg var en snill mann,

Gruppeterapi som trening i selvledelse: En personlig erfaring

blitt ganske jævlig (men ikke på IGA). Jeg var besatt på å få viljen min. Jeg kunne lyve og si sannheten på samme tid. En hel gruppe gamle medarbeidere på jobben stemplet meg som tyrann – og sluttet. Det ble spredt et brev om at jeg var en løgner. Rykter om meg som «vanskelig» begynte å florere i administrasjonen. Alt dette var personlig vondt, men det følte likevel «riktig». Jeg hadde i stillhet forberedt alternativene, endog om alt gikk til helvete. Jeg var bestemt på å følge min intuisjon, om den så skulle lede meg rett inn i selvdestruksjonen. Det var smertefullt, men jeg var faktisk ganske fornøyd med meg selv. Antakelig holdt jeg på med å gjøre meg ferdig med noe svært gammelt. På IGA lærte jeg at det het: å betale avdrag på regninger som for lengst var forfalt.

På denne tiden hadde jeg en drøm, et mareritt jeg våknet hylende av. Jeg tror ikke jeg fortalte den til gruppa. Den begynner så fredelig. Statsminister Bondevik har vært på besøk i mitt barndomshjem. Der bor jeg sammen med min kone, mor og stefar. Bondevik har vært en tur oppe på loftet (her blander drømmen inn loftet i mitt nåværende hus), har gått opp den bratte loftstrappen – i høyhælte sko. «Til tross for slike sko, er jeg stødig på beina», sier han – og går forsiktig, baklengs, ned loftstrappen igjen. Sier adjø. Kona og jeg legger oss for kvelden. «Du får vel gå ned og se at Bondevik har kommet seg vel av gårde», sier hun. Nede på mitt barndoms kjøkken er rullegardinen dratt halvveis ned foran vinduet. Jeg kikker ut av kjøkkenvinduet for å se om Bondevik er gått. Ute er det bekkmørkt, men det klare lyset fra kjøkkenvinduet lyser opp et stykke av bakhaven. Jeg ser ikke noe til Bondevik der ute. Han er vel gått. Da skvetter jeg voldsomt til. Der ute, delvis skjult av mørket, akkurat på grensen mellom den opplyste og den mørke delen av bakhaven, ser jeg noe forferdelig skremmende som hopper opp og ned i rasende fart. Hva er det? Noe dampende og illsint, et dyr, noe pelskledd; i raske, hissige opp-og-ned bevegelser, som en prustende damphammer. Noe liknende hadde jeg aldri sett før. Et dyr på størrelse med en guttunge. Et slags rasende mørkets lemmer på to trommende ben. Jeg skriker så høyt av angst at både kona og jeg våkner.

Scenen er godt kjent for meg – det var det mørke kjøkkenvinduet ved kjøkkenbordet jeg pleide å stå på da mormor kledde på meg og festet strømpes-trikken som liten. Hun sa: hvis jeg ikke sto stille, vil trollet i mørket der ute komme å ta meg.

Så er det altså nest siste gang på IGA. En nær barndomsvenn fra et av nabo-husene i min barndoms by, et hus jeg kunne se fra kjøkkenvinduet, en såkalt vellykket mann, har nettopp skutt seg gjennom hodet. Det er uforståelig. Jeg

møter enken. Hun sitter igjen med to voksne barn. Jeg nevner det så vidt ved starten av gruppa. Jeg får det ikke til å høre hjemme der.

Jeg vil selv lære å bli pappa, bli boss i mitt eget liv (jeg har på denne tiden på meg en jeans av merket Boss i gruppa, og prøver å skjule merket). Jeg får kraftig hjertebank da jeg tror jeg har funnet et symboluttrykk for å kunne virkeliggjøre dette ønsket – *å si høyt i storgruppa at nå slutter jeg på IGA – og kanskje til og med spasere ut av gruppa*. Men samtidig tviler jeg på om konsekvensen av en såpass drastisk avgjørelse blir bra – og havner i en bipolar selvkonflikt: Jeg vil og vil ikke på samme tid. Jeg vil vise styrke og frihet (for øvrig Freuds syn på lederegenskaper) og er på nippet til å bekjentgjøre beslutningen. Men sier jeg den i storgruppa, blir det umulig å gå tilbake på den. Tanken på at jeg er i ferd med å iscenesette en selvdestruktiv og latterlig «acting out», stopper meg. Jeg føler jeg har valget mellom å «drepe» meg selv (på IGA) eller å drepe andre (utenfor). Jeg sitter rakt på stolen i den ytterste ringen og dirrer i beslutningskonflikt. Jeg sier ingen ting. I kaffepausen nevner jeg lysten til å velge bort min siste weekendsamling og heller dra til USA. Svaret fra ledelsen er spontan: «Du vil være stor utenfor IGA for å slippe å føle deg liten her / Gjør du det, har du ikke forstått noen ting / Det er selvmord». Det endte med at jeg ble borte noen timer for å gå til doktoren.

På siste møte i smågruppa denne nest siste weekendsamlingen, kommer skjelvingen tilbake. Først hjertebank, så hakkende tenner, så begynner knærne å vibrere. Fremdeles har jeg mulighet til å bryte ut av rammene (for mitt eget liv?) – og rett og slett forlate gruppa midt i timen. Jeg har forferdelig lyst, men samtidig er det som en form for galskap. Jeg tar det opp i gruppa. «Slutter du nå, kommer du ikke til å vite hva gruppeanalyse er,» sier gruppelederen. I stedet for å gå, gjør jeg meg en tur på toalettet, og kommer tilbake med en beslutning. Dette er min siste gang på IGA. Jeg vil si adjø, men ikke før sesjonen er slutt. Hvis dette er selvmord, tror jeg på et liv etter døden.

Jeg gikk fra IGA ganske sterk og fri – sannsynligvis bare i egne øyne. Før det var gått et døgn, var jeg sikker på at jeg ville vende tilbake og delta på den siste kursweekenden noen måneder senere. Til og med på avslutningsfesten. Ovenfor gruppa følte jeg at jeg hadde løyet og sagt sannheten på samme tid. At jeg ville slutte var en virkelighetsfantasi. Foulkes skriver at man ikke skal ta avgjørende beslutninger i livet mens man går i gruppeterapi (31), men det var nettopp på denne tiden jeg bestemte meg for å bli tyrann på jobben. Dette er over to år siden nå. Foreløpig kan jeg si at for mine kolleger, for studentene, for BI

og for meg selv, var den organisatoriske endringen som ble gjennomført som en konsekvens av denne beslutningen, den beste løsning – ved en nylig oppfølging ble det konstatert at den ble en vinn-vinn situasjon for alle parter, både når det gjaldt individuell inntekter, utviklingen av psykologiens stilling i ledertreningen på BI, evalueringen av ledertreningen og BIs inntekter av faget – selv om noen gamle kollegiale relasjonen måtte bokføres på debetsiden. Jeg tror at når gruppeterapi anvendes som ledertrening, gjelder ikke nødvendigvis den foulkes'ske karantenetiden.

Avslutning og konklusjon: gruppeterapi som ledertrening

Det er ikke skyggen i meg som skremmer meg – der er lyset i meg som gjør det. Det er når jeg får en idé at jeg får hjertebank – og blir redd for å vise den fram for organisasjonen. Hva blir konsekvensene? Er det noen som vil høre på meg? Vil jeg få gjensvar? Gjør jeg noe dumt? Går det til helvete? Det er ikke lenger det å være anonym som skremmer meg mest – å være gjemt bak andres rygger kan kjennes betryggende. Det er når hjertet banker, og jeg lurar på om jeg skal våge å tro på meg selv, jeg blir redd. Men det er selvsagt da jeg må snakke, det er jo da jeg har noe å si i gruppa – selv om ikke ordene helt er der ennå. Velger jeg å snakke da, skapes virkeligheten. Noen ganger kan det riktignok være lurt å holde kjeft, men deri ligger lite læring. I begynnelsen var det lettest å snakke fra bakerste rad. En dag det siste året var den innerste sirkelen det beste stedet å være. Jeg satt der og dirret, mer levende enn noensinne. Jeg kunne ha sittet der i timevis.

Hjem etter IGA den aller siste gangen møtes kona og jeg i bilen på vei til hytta. Hun kjører, jeg spiller av den «indre filmen» fra gruppene, kobler fakta med fantasier, «snakker ferdig». Det var en flott dag og kveld. I dag var jeg 30 år – 29 år for sent. Jeg hadde vært på en usedvanlig lang ledertrening.

Ledere trenger IGA – og enda mer – en variant av den. Forskingen viser at beslutninger er basert mer på følelser enn på fornuft, mer på interessen for andre mennesker enn på nøktern sannsynlig beregning (32, 33, 34, 35). Bedriftseiere og ansatte har lenge trodd, i det minste håpet, at ledes valg og beslutninger styres av rasjonelle resonnementer og fornuftige beregninger. Dette er langt fra tilfelle – ledelse er også noe irrasjonelt. Nobelprisen i økonomi 2002 gikk til psykologen Daniel Kahneman (35). Dette markerer at vitenskapen om menneskelige «feil» og det irrasjonelle er på full fart inn i moderne beslutningsteori, managementteori og økonomisk teori. I de siste årene er begrepet om det

ubevisste blitt et samlende faktor i ulike deler av psykologien, også den kognitive (41, 42). Innen organisasjon og ledelse er kognitive modeller av menneskesinnet som datamaskin, definitivt ute. «Inn» er vitenskapen om «varme kognisjoner», intensjonalitet og følelser (32, 36, 43). I kjølevannet av denne nye «emotive» revolusjonen har interessen for psykoanalytisk forskning fått en oppsving (8, 37, 38, 39, 40). På ledende executiveprogrammer formidles i dag psykoanalytisk kunnskap (Som ved HEC School of Management, Paris; Oxford Executive Education, University of Oxford; INSEAD Executive Education, Fontainebleau; the Business School of the University of Hertfordshire, UK). Slik får Foulkes, Bion og Kohut – sammen med mer moderne former for psykoanalytisk relasjonsteori – praktisk relevans også for management. Kunnskaper om bedriftsorganisasjonens mer eller mindre dulgte følelser, fantasier og objektre-lasjoner blir en viktig styringsfaktor, også for dens primær oppgave – et godt driftsresultat.

Referanser

- 1 Karterud S. *Gruppeanalyse og psykodynamisk gruppepsykoterapi*. Oslo: Pax, 1999.
- 2 Stacey R.D. *Strategic Management and Organizational Dynamics*. London, Prentice Hall/Financial Times: 2000.
- 3 Gabriel Y. *Organizations in depth*. London: Sage, 1999.
- 4 Tucker J. *The Therapeutic Corporation*. Oxford: Oxford University Press, 1999.
- 5 Moxnes P. Archetypal influence upon corporate behaviour: What can fairy tales teach the management of organizations? Artikkel innsendt til vurdering.
- 6 Moxnes P. *Angst og arbeidsmiljø: en studie av samspill. Eksemplifisert ved behandlingspersonalet på et psykiatrisk sykehus*. (Revidert utgave av Angst og organisasjon, 1978). Oslo: Forlaget Paul Moxnes, 2002.
- 7 Czander W., Jacobsberg L., Mersky R.R, Nunberg H. Analysis of a successful consultative effort from four psychoanalytic perspectives. *Journal of Managerial Psychology* 2002;17:366-80
- 8 Gabriel Y., Carr A. Organizations, management and psychoanalysis: an overview. *Journal of Managerial Psychology* 2002;17:348-65.
- 9 Carr A. Managing in a psychoanalytically informed manner. *Journal of Managerial Psychology* 2002;17:343-47.
- 10 Skårderud F. *Uro: en reise i det moderne selvet*. Oslo: Aschehoug, 1998.
- 11 Bion W.R. *Experiences in groups*. London: Tavistock, 1961.

- 12 Foulkes S.H. *Introduction to group-analytic psychotherapy: studies in the social integration of individuals and groups*. London: William Heinemann, 1948.
- 13 Main T. The concept of the therapeutic community: variations and vicissitudes. In: Pines M, editor. *The evolution of group analysis*. London: Routledge & Kegan Paul, 1983.
- 14 Moxnes P. Fantasi eller verklighet? Psykoanalytisk dagbok från en grupprelationskonferens för lärande om organisationen och självet. In: Tedenljung D, editor. *Pedagogik med arbetslivsinriktning*. Lund: Studentlitteratur, 2001.
- 15 Westen D. *Psychology: mind, brain & culture*. New York: Wiley, 1998.
- 16 Jørstad J. *Balansgångar*. Oslo: Aschehoug, 1995.
- 17 Kjellqvist E.B. *Ledaren på den inre scenen: psykoanalytiska perspektiv på grupper och ledarskap*. (Rev. utg.). Stockholm: Carlsson, 2001.
- 18 Nicholson N. *Executive instinct: Managing the human animal in the information age*. New York: Crown, 2000.
- 19 Dunphy D.C. Phases, roles, and myths in self-analytic groups. In: Gibbard G.S., Hartman J.J., Mann R.D., editors. *Analysis of groups*. San Francisco: Jossey-Bass; 1974, pp. 300-14.
- 20 Koenig K. Basic assumption groups and working groups revisited. I: Pines M. (ed). *Bion and Group Psychotherapy*. London: Tavistock/Routledge, 1992.
- 21 Paul J., Strbiak C.A., Landrum N.E. Psychoanalytic diagnosis of top management team dysfunction. *Journal of Managerial Psychology* 2002;17:381-93.
- 22 Fulmer R.M., Keys J.B. A conversation with Chris Argyris: The father of organizational learning. *Organizational Dynamics* 1998; 26:21-32.
- 23 Moxnes P. Expansion or confusion? On the nature of science, Bion, the organizational unconscious, and deep roles. *European Journal of Work and Organizational Psychology* 1999;8:433-43.
- 24 Redl F. Group emotion and leadership. *Psychiatry* 1942;5:573-96.
- 25 Moxnes P. Deep Roles: Twelve primordial roles of mind and organization. *Human Relations* 1999;52:1427-44.
- 26 Moxnes P. Understanding Roles: A Psychodynamic Model for Role Differentiation in Groups. *Group Dynamics: Theory, Research, and Practice* 1999;3:99-113.
- 27 Moxnes P. *Dyproller* (rev. utg.). Oslo: Forlaget Paul Moxnes, 2001. (Svensk utg. 1995).
- 28 Zaleznik A. The case for not interpreting unconscious mental life in consulting to organizations. *Psychiatry* 1995;58:357-70.
- 29 Jaques E. Why the psychoanalytical approach to understanding organizations is dysfunctional. *Human Relations* 1995;48:343-65.

- 30 Åstveit M.S. Terapi i arbeidslivet? *Sparebanklederen* 2001; nr. 2: 25-27.
- 31 Foulkes S.H. *Therapeutic group analysis*. New York: International Universities Press, 1965.
- 32 Malle B.F., Moses L.J., Baldwin D.A., editors. *Intentions and intentionality: Foundations of social cognition*. Cambridge, MA: MIT Press, 2001.
- 33 Tversky A., Kahneman D. Advances in prospect theory: Cumulative representation of uncertainty. *Journal of Risk and Uncertainty* 1992;5:297-323.
- 34 Kahneman D., Lovallo D. Timid choices and bold forecasts: A cognitive perspective on risk taking. *Management Science* 1993;39: 17-31.
- 35 Kahneman D., Tversky A., editors. *Choices, Values and Frames*. New York: Cambridge University Press & the Russell Sage Foundation, 2000.
- 36 Brief A.P., Weiss H. Organizational behavior: Affect in the workplace. *Annual Review of Psychology* 2002;53:279-307.
- 37 Gabriel Y. Psychoanalytic contributions to the study of the emotional life of organizations. *Administration & Society* 1998;30: 291-314.
- 38 Kets de Vries M.F.R. The leadership mystique. *The Academy of Management Executive*, 1994;8:73-93.
- 39 Stein M. The risk taker as shadow: A psychoanalytic view of the collapse of Baring Bank. *Journal of Management Studies* 2000;37: 1215-29.
- 40 Moxnes P. Ledaren som gud och djävul – det arketypiska i ledarskapet. Ledmotiv: *idéskrift om ledarskap* 2002; nr. 3:6-18.
- 41 Bargh J.A. The automaticity of everyday life. In: Wyer Jr. R.S. et al., editors. *The automaticity of everyday life: Advances in social cognition*, Vol. 10. New Jersey: Lawrence Erlbaum, 1997.
- 42 Bornstein T.F., Masling J.M., editors. *Empirical studies on the psychoanalytic unconscious*. Vol. 7. Washington, DC: American Psychological Association, 1998.
- 43 Ashkanasy N.M., Härtel C.E.J., Zerbe W., editors. *Emotions in the workplace: Research, theory, and practice*. Westport, CT: Quorum Books, 2000.

Sammenligning av storgruppeprosesser innenfor utdanningsprogram i gruppeanalyse i Norge og Baltikum¹

Matrix 2003; 2, s. 194-211

Steinar Lorentzen

Artikkelen sammenligner flerårige erfaringer fra deltagelse i storgruppen ved utdanningsprogram i gruppeanalyse i Norge og De baltiske stater. Gruppene blir forsøkt sammenlignet blant annet utfra grad av utvikling, bruk av kollektive avverger, personlig eksponering og forhold til autoritet og lederskap. Metoden er deltagende observasjon. Funnene blir diskutert i lys av forskjeller i landenes særegne sosio-politiske bakgrunn.

Innledning

Tenk dere nærmere 35 mennesker i et stort rom – voksne mennesker av begge kjønn, de fleste mellom 30 og 50 år. De sitter i en sirkel. Det er forøvrig ikke mulig å se noen plan i samlingen. En lammende taushet har preget forsamlingen i flere minutter. Man ser ingen tegn til at noen leder det hele.

Vi har havnet midt oppe i et storgruppemøte i et flerårig utdanningsprogram i gruppeanalyse for psykologer og leger i Baltikum. Utdanningsprogrammet har vært ledet av tre skandinaviske gruppeanalytikere gjennom seks år, fem week-ender pr. år.

Dette storgruppemøtet er et av de siste hvor skandinavene deltar, og baltere skal nå overta lærerfunksjonene.

1 Omarbeidet manuskript fra Prøveforelesning over selvvalgt emne for den medisinske doktorgrad ved Universitetet i Oslo, Fredag 7. februar, 2003.

Jeg kommenterer at det gjennom årene har vært vanskelig for denne gruppen å finne en stemme, at det har vært mye taushet og jeg undrer meg høyt over hvordan dette vil bli når den skandinaviske staben har sluttet.

Et medlem blir meget irritert over min «kritikk». Hun synes ikke at gruppen har vært spesielt taus -- dessuten nyter hun den muligheten til refleksjon som stillhet gir. Et annet medlem tror at gruppen beskytter noen og tenker på et gammelt baltisk eventyr om Egle, som giftet seg med Slangekongen:

Som ung pike, mens hun badet med sine søstre, hadde slangen krøpet inn i klærne hennes, og nektet å flytte seg før hun lovet å gifte seg med ham. Hun ble ført til hans underjordiske rike på en øy ute i en sjø. Det viste seg at han også hadde en menneskelig side. Hun ble etter hvert betatt av han og trivdes i hans kongerike, og de fikk tre sønner og en datter. Etter noen år ble hun overveldet av lengsel etter sine foreldre og brødre og ville ta med barna på besøk hjem. Kongen lot henne først med tungt hjerte dra etter at hun ved hjelp av en klok kone hadde løst tre tilsynelatende umulige oppgaver. Han førte dem over sjøen, og noen dager senere skulle han igjen hente dem på stranden etter at de hadde kalt på ham ved et spesielt navn. Han påla dem å ikke røpe navnet for Egles brødre. Besøket gikk fint, men alle ville beholde Egle hjemme, og brødrene planla derfor å drepe Slangekongen. De presset barna hardt etter tur, men ingen av sønnene ga etter. Under tortur oppga imidlertid datteren navnet. Faren ble så kalt over fra øya og drept med brødrenes ljåer.

Gruppemedlemmet tenker seg at gruppen på samme måte som Egles barn beskytter faren ved sin taushet.

Jeg blir sittende litt forundret og lure på om vi skandinaver eller gruppeanalysen representerer brødrene eller slangen.

Jeg skal nå sammenligne erfaringer fra to utdanningsprogram i gruppeanalyse. Programmene er sydd over samme lest, men de har vært avholdt på to forskjellige steder, nemlig i Oslo og i Vilnius, Litauens hovedstad (1, 2). Programmet i Norge har hatt noe flere deltagere. Programmet i Oslo hadde først britisk stab, men norske lærerkrefter overtok gradvis. Hovedvekten blir lagt på eksempler fra Baltikum.

Via noen utdrag av gruppeanalytisk teori, utvikler jeg en begrepsmessig ramme for forståelse av små- og storgruppeprosesser. Funnene blir diskutert i lys av forskjeller i landenes særegne sosiopolitiske bakgrunn.

Sammenligning av storgruppeprosesser innenfor utdanningsprogram i gruppeanalyse i Norge og Baltikum

Metode

Metoden er *deltagende observasjon*. Jeg har vært med 11 år som kandidat og lærer i det norske, og nærmere 10 år som koordinator og lærer i det baltiske programmet. Jeg har dessuten sammenlignet egne erfaringer i Norge med de som er publisert av andre (3, 4, 5). Jeg har også diskutert eksemplene fra Baltikum med to medarbeidere og har integrert deres synspunkter i framstillingen (triangulering). Med triangulering menes i denne forbindelse at beskrivelsene av hendelsene er validert fra flere kilder.

Noen sentrale begreper

- Skoler i gruppepsykoterapi kan deles inn i de som er bygget på psykoanalytisk teori og de som er bygget på *andre teorier*.
- De kan også deles i de som forsøker å forstå «gruppen-som-et-hele», som en egen organisme, i motsetning til dem som bruker gruppen som et hjelpemiddel for å nå flere pasienter samtidig.
- Psykoanalytisk psykoterapi bygger på Freuds teorier som hevder at symptomer og uhensiktsmessige personlighetstrekk ofte er tidlige tilpasnings- og forsvarsstrategier, som kan være forståelige utfra personens utvikling og viktige, tidlige relasjoner. Bakgrunnen vil ofte være skjult for personen selv, men terapien aktiverer symptomer og relasjonsmønstre, slik at muligheter for gjenkjennelse, forståelse og endring skapes.
- Gruppeanalyse som er den behandlingsform som er brukt i min studie, er en psykoanalytisk gruppepsykoterapi som prøver å konseptualisere «gruppen-som-et-hele».

For å bli terapeut i psykoanalytisk terapi, kreves en mangeårig, systematisk utdanning, som også inkluderer en *egenterapi*. I den gruppeanalytiske utdannelsen foregår egenterapien i en smågruppe. I tillegg består utdannelsen av *veiledning* av egne terapier og *teorikurs*. Dessuten har man en prosess- og opplevelsesorientert *storgruppe*, med fra 30 til mer enn 100 deltakere, der målet er å studere storgruppeprosesser og individet i relasjon til disse. Det er denne gruppen som er fokus for denne presentasjonen.

Gruppeanalytisk teori

Gruppeanalysen ble utviklet i England omkring 2. verdenskrig av psykiateren Sigmund H. Foulkes. Han var av jødisk herkomst, født i Karlsruhe, Tyskland i 1898.

Han utdannet seg i psykoanalyse i Wien og ledet en stund klinikken ved det psykoanalytiske instituttet i Frankfurt, men flyttet til England i 1933 etter invitasjon fra Ernest Jones. Han døde i 1976 under et gruppemøte.

Under den 2. verdenskrig var han militærpsykiater ved Northfield hospital i England, et stort psykiatrisk sykehus med psykisk traumatiserte soldater. Soldatene ble ansvarliggjort i sin egen behandling, som bl.a. besto av forskjellige gruppeaktiviteter, og prosjektet fikk stor betydning for utviklingen av «det terapeutiske samfunn» og av smågruppeteori. Dette ga også ringvirkninger i norsk psykiatri gjennom etablering av et terapeutiske samfunn på Ullevål sykehus (6) og gjennom oppstartning av et utdanningsprogram i gruppeanalyse (1).

Foulkes mente at den basale *biologiske* enhet utgjøres av individet, mens den basale *psykologiske* enheten er gruppen. Det sosiale nettverket består av transpersonelle prosesser som gjennomsyrrer hvert enkelt individ. Vi preges av kulturen og utvikler oss uten å være klar over de kolossale sosiale kreftene som former oss, på samme måte som vi puster uten å ense luften som strømmer ut og inn. Språket som oppstår utfra vårt behov for å kommunisere og for å overleve (7) gir riktignok opphav til egne tanker, men er også noe vi deler med hele gruppen. Mye av det vi betrakter som vårt innerste selv, kan ikke bare deles med andre, men *er altså noe vi har felles allerede*.

Foulkes brukte betegnelsen «*grunn-matrix*» for denne felles kulturelle bakgrunnen. Han beskrev psykiske forstyrrelser som en konflikt mellom individet og dets opprinnelige gruppe, familien. Han skilte mellom et manifest og et underliggende, ubevisst nivå i gruppen, som han betraktet som en levende organisme. Alt som skjer i en gruppe går gjennom, men overskrider enkeltindividene. Utsagn som avleveres i gruppen, f.eks. en tolkning, vil derfor affisere alle medlemmene.

Foulkes tonet ned den hierarkiske strukturen og kalte gruppelederen «conductor», dvs. en orkesterleder som skulle fasilitere samspill. Gruppelederen skal ha et blikk for både enkeltmedlemmer og «*gruppen-som-et-hele*» og skal oppfordre til en «frittflytende diskusjon», slik at den enkeltes forstyrrelser reaktiveres og tydeliggjøres som forstyrrelser i kommunikasjons- og relasjonsmønstre i gruppen. Den terapeutiske prosessen består av en stadig utvidet og fordypet kommunikasjon, slik at symptomene blir verbalisert, oversatt og forstått. Over tid utvikler gruppen sin egen historie og får en basis bestående av all kommunikasjon og alle interaksjoner som har funnet sted. Denne basis kalte han gruppens «*dynamiske matrix*».

Sammenligning av storgruppeprosesser innenfor utdanningsprogram i gruppeanalyse i Norge og Baltikum

Lederens oppgave er primært å skape og opprettholde en analytisk kultur via sin egen «analytiske holdning». Dette betyr (8):

- Å være ikke-dirigerende.
- Å ta imot all kommunikasjon som potensielt meningsfull.
- Å bruke verbale metoder: klargjøre, fortolke, bidra til innsikt.
- Å gjøre *relasjonen* som medlemmene får til lederen og til hverandre til gjenstand for kommunikasjon og analyse.
- Å forstå sin posisjon som *overføringsfigur* og behandle de interpersonelle relasjonene i lys av dette.

Gruppeanalytisk teori er kritisert på flere områder, bl.a. for at den i for stor grad har neglisjert destruktive krefter i og mellom grupper (9), for at den er splittet i en radikal, gruppeanalytisk og en konservativ, freudiansk del (10), og for at den i for liten grad integrerer begreper fra selv-psykologi i sin kliniske teori (11). Foulkes begrep «grunn-matrix» er basert på begrepet om det «sosialt ubevisste» som er sentralt i sosiologi. Det innbefatter arbeider av Durkheim, Weber og Marx. Blant psykoanalytikere har Karen Horney (12) og særlig Erik Fromm (13) fremhevet de sosiale krefters betydning for personlighetsutviklingen. Hopper (14) er en nålevende gruppeanalytiker som sterkt har understreket betydningen av sosiale, kulturelle, politiske og økonomiske faktorer i individets utvikling. Ifølge han refererer det «sosialt ubevisste» til «eksistensen av den både begrensede og utviklingsfremmende tvang» som finnes i sosiale, kulturelle og kommunikative forhold, og *som folk ikke er klar over*.

- «Ikke klar over», for så vidt som disse forholdene ikke oppfattes.
- Hvis de oppfattes, ikke anerkjennes.
- Hvis de anerkjennes, ikke oppfattes som problematiske.
- Hvis de oppfattes som problematiske, ikke overveies med passende nøkternhet og objektivitet.

Hopper hevder at mennesker fra en gitt kultur har en tilbøyelighet til å gjen-skape tidligere situasjoner innenfor en ny gruppesituasjon, kanskje særlig de traumatiske, og at dette viser seg i handlinger, fantasier, objektrelasjoner og følelser. Den nye situasjonen kan derved bli opplevd som «ekvivalent med den tidligere». Dette er en form for gruppeoverføring, en «gjentagelsestvang», som særlig sees i regressive situasjoner, f.eks. i storgrupper.

Mens «Freuds ubevisste» i stor grad omhandler fenomener som har utspring i kroppen, innbefatter «Det sosialt ubevisste» faktorer knyttet til sosiale prosesser. Ifølge bl.a. Brown (15) manifesterer *det sosialt ubevisste* seg i en rekke for-

skjellige kollektive forsvarsmekanismer mot angst og bevisstgjøring. Dalal har vært opptatt av maktforhold som en sentral dynamisk faktor i «det sosialt ubevisste». For en interessant diskusjon av «det ubevisste», vil jeg henvise til en artikkel i Matrix, der Thygesen og Aagaard (16) diskuterer forskjellige syn på det *personlige*, det *sosiale* og det *kollektivt ubevisste*.

Min forståelse av storgruppeprosesser springer ut fra Foulkes gruppeanalyse, men innbefatter også elementer fra psykoanalysens objektrelasjonsteori ved Melanie Klein og Wilfred Bion, som utviklet en egen gruppeteori om «gruppen-som-et-hele» (17).

Storgruppen ble tidlig i 1970-årene en del av utdanningsprogrammet i grupperterapi ved Institutt for gruppeanalyse i London.

Storgruppen

Storgruppens fysiske ramme er et værelse med stoler plassert i en eller flere konsentriske sirkler. Tid er en annen rammefaktor. Gruppen slik vi har drevet den i Baltikum og Norge har ingen definert leder, men en fra staben passer tiden. Interaksjonen er av verbal art og det er ingen tematiske restriksjoner. Man etterstreber en «fri gruppe-assosiasjon» etter modell av psykoanalysens frie assosiasjon. Gruppen skaper sin egen historie, den startet på et gitt tidspunkt, men avslutningen er ikke planlagt. Mennesker kommer og går hvert år. Det utvikles en kultur som dels formidles til, men som også omformes og preges av de nye som kommer. I utgangspunktet bringer deltagerne sin *grunn-matrix*, hvorav «det sosialt ubevisste» er en sentral faktor. Gruppen utvikler i tillegg sin egen *dynamiske matrix*.

I tillegg til det som skjer i gruppen, påvirkes denne av:

- Hendelser knyttet til dynamikken i kurset som helhet, blant annet hvor man er i tidsplanen.
- Hendelser innenfor kurset, på kurs-stedet, når noe skjer med deltagerne eller familiemedlemmer i løpet av kursdagene.
- Nasjonale eller internasjonale hendelser som finner sted i nær tidsmessig relasjon til kurset.
- Hendelser i den enkeltes liv mellom kurs-helgene.

Terapigrupper har vanligvis omkring 8 medlemmer, utdanningsgrupper er ofte større, opp mot 12-14 deltagere. Grupper på omkring 20-30 deltagere kalles me-

Sammenligning av storgruppeprosesser innenfor utdanningsprogram i gruppeanalyse i Norge og Baltikum

diangrupper, mens begrepet storgruppe reserveres for grupper som har 40 eller flere deltagere.

Når gruppen får en størrelse som gjør det umulig å fange inn alle tilstedeværende med et raskt blikk, skjer følgende:

På gruppenivå:

- Økt tendens til oppsplitting og mer rigide hierarkier.
- Psykotiske mekanismer blir mer framtrødende, dvs. svekket evne til realitetstesting, økt paranoid angst, massive projeksjoner, manisk flukt.
- Ujevn deltagelse, lederne blir mer aktive og de tause deltagerne mer tause.
- Spørsmål om lederskap og makt blir mer framtrødende.
- Større labilitet.

Effekten for enkeltindivider:

- Mindre anledning til å snakke.
- Svekkelse av emosjonelle bånd, og man føler seg lettere alene (singleton).
- Mindre kunnskap om andre i gruppen, og større tendens til stereotypi.
- Gruppen oppleves som en større trussel og får større makt over den enkeltes følelser, tenkning og kreativitet.
- Mindre individuell bekreftelse og større opplevelse av forvirring.

Hvordan beskriver man storgruppen?

Jeg vil særlig skildre fire områder hvor gruppene fenomenologisk atskilte seg ifra hverandre i Baltikum og Norge, samt noen forhold som var spesielle for Baltikum:

- Gruppens utviklings- eller modenhetsgrad
- Bruk av kollektive avverger
- Forhold til autoritet og lederskap
- Personlig eksponering
- Spesielle forhold i Baltikum

Feltene overlapper og virker inn på hverandre, men har allikevel visse karakteristika som gjør inndelingen fruktbar.

Utviklings- eller modenhetsgrad er et relativt begrep, siden en storgruppes funksjonsnivå fluktuerer, også innenfor en enkelt sesjon. Dersom gruppen i høy grad fokuserer på sin primære oppgave (I en terapigruppe ville den bestå av å hjelpe medlemmene med å finne ut av sine problemer. I et utdanningsprogram

ville den være å studere storgruppeprosesser og seg selv i relasjon til disse), kalte Bion det en «arbeidsgruppe» i motsetning til en mer umoden gruppe preget av såkalte «basale antagelser», dvs. hendelser som viser stor grad av «avhengighet», «kamp-flukt» og «pardannelse», som vedvarende mønstre det er vanskelig for gruppen å vedstå seg.

I kleiniansk terminologi vil en moden gruppe være preget av atferd som kan henføres til «den depressive posisjon» i motsetning til den «paranoid-schizoide». Dette betyr at gruppe-medlemmer i større grad ser hverandre som hele individer, det er større grad av innlevelse *med* og omsorg *for* andre og mindre grad av splitting, projeksjon og psykotisk angst.

Selv om storgruppen innenfor begge programmer i perioder har nådd modne stadier, har dette vært langt mer fremherskende i det norske programmet. Det varte imidlertid ca. to år fra starten, før en mer stabil kultur utviklet seg. I Baltikum har storgruppen bare fungert modent i kortere tid ad gangen og først etter ca. 3-4 år. Gruppene er nærmest lovmessig mer regressive ved begynnelsen av hvert kursår og ved første sesjon i hver weekend, mens det skjer en progresjon gjennom weekendens tre sesjoner og i løpet av årets 5 weekend-møter. Progresjonen var mindre synlig i Baltikum i de første 3-4 årene.

Modenheten viser seg også utfra i hvilken grad gruppen arbeider med de utfordringene som progresjonen av kurset skaper, noe som tydeligere har skjedd i Norge enn i Baltikum. Disse utfordringene er følelser og holdninger knyttet til det å møtes og skilles hver weekend, til å ta avskjed med noen ved avslutningen av hvert år, til stadig å ta imot nye ved begynnelsen av nye år og ikke minst til den fasen hvor lokale lærerkrefter gradvis tar over driften av programmet, for til slutt å ta fullt ansvar. Da dukker det ofte opp katastrofe-fantasier: Hvordan skal det nå gå med kurset? De utenlandske stabs-medlemmer ble idealisert og lokale krefter «fikk tommelen ned».

Kollektive avverger kan defineres som karakteristiske atferdsmønstre som preger gruppen og som synes å gå på tvers av den eksplisitte målsetning for gruppen. De har både adaptive og defensive sider og holder angsten på et akseptabelt nivå:

- Taushet
- Mangel på observerende evne
- Forskyvning i tid og sted
- Rigiditet – kontroll

Sammenligning av storgruppeprosesser innenfor utdanningsprogram i gruppeanalyse i Norge og Baltikum

- Bruk av ideologi
- Utagering
- Delegering, f.eks. syndebukkrolle.

Tausheten i Baltikum har tidvis vært overveldende. Den kan ha hatt forskjellige kvaliteter, som tverr og mutt, forventningsfull, anspent og engstelig, tom og nærmest død; den har ofte vært vanskelig å «lese», og forsøk på å tolke har vært mislykket. Særlig i starten følte vi skandinaver oss «ansvarlige» for å få til en interaksjon, noe som ofte førte til sterke motoverføringsreaksjoner farget av bl.a. avmakt, irritasjon eller tomhet. Det var fristende å begynne å snakke selv eller komme med moraliserende påpekninger. En meget taus gruppe med mange triste ansikter vendt mot gulvet, fikk det første året en av de skandinaviske stabsmedlemmene til å foreslå at gruppen var depressiv. Dette førte til heftige protester mot å bruke diagnoser og mot å tillegge noen meninger de selv ikke var enige i. Det førte tankene tilbake til tidligere tider, hvor det å ha en diagnose betydde at man var en avviker som kunne bli internert og tvangsbehandlet, eventuelt deportert til Sibir. I den norske storgruppen har tausheten sjelden vært av lang varighet og har som regel blitt brutt av kandidatene selv.

Mangel på evne til observasjon av og refleksjon over hva som skjer i gruppen gir seg ofte utslag i et *konkret* forhold til alt som blir sagt. Man diskuterer saksforhold, trekker fram argumenter, diskusjonen bølger fram og tilbake og meningene er sterke. Etterlysning av refleksjon over hva som skjer, ga resultat noe sjeldnere i Baltikum enn i Norge.

I storgrupper er *her-og-nå-relasjonen* til «gruppen-som-et-hele» og mellom medlemmene sentrale. Av og til holder en gruppe seg krampaktig til «der-og-da-situasjonen», og det er nærmest umulig å bringe fokus tilbake til nå-tid. Henfall til konkretisme og opptatthet av «der-og-da-situasjonen» har funnet sted i begreprogrammer, men muligens noe mer i Baltikum.

Storgruppen i Baltikum har vist en stor grad av **rigid kontroll** over stoler, ved at deltagerne sikrer seg plasser på forhånd ved å legge vesker, papirer og lignende på stolene. Plasseringen har ofte vært etter nasjonalitet, idet særlig en gruppe latviere som regel sitter sammen. Når lederne kommer er det ofte bare plasser ved døren igjen. Plassene er ved siden av hverandre, vi blir klumpet sammen og lett synlige for alle i gruppen. Det var som om vi kollektivt kunne skyves ut av døra dersom den paranoide angsten ble for høy.

Bruk av ideologi har ofte en forsvarsfunksjon i storgrupper (14). Enkeltmedlemmer sier ofte ganske banale ting, som blir mottatt som underfundige, allmengyldige sannheter. Main (18) kalte dette «Nobelpris-tenkning». Utsagn som at «her er alle like» og at «vi er alle i samme båt» utgjør en form for homogenisering som kan beskytte mot aggressive følelser, mot opplevelse av misunnelse eller mindreverdighetsfølelse. Dette ble benyttet i begge grupper. I Baltikum hadde vi inntrykk av at en del myter og sagn ble brukt på samme måte ved at de ikke ble reflektert over, som f.eks. eventyret om Egle og Slangekongen. **Utagering** er en annen form for avverge. Tidlig i det norske programmet var det en del utagering, i form av fravær fra storgruppen, fordi mange foretrakk svømmebassenget og badstuen. Et fravær av tilsvarende størrelse har aldri funnet sted i Baltikum. Der har man imidlertid agert ut sterke følelser av misunnelse og rivalisering:

En av kandidatene forteller plutselig midt under en weekend på 4. året at hun skal slutte. Hun har for mye å gjøre og vil ha mer tid til mann og barn. Hovedgrunnen, som er kjent for noen, er at hun er rasende på flere av de lokale lederne av kurset. To av disse hadde nemlig, uten å konferere med oss skandinaver, startet et kurs på russisk i Estland, noe som stoppet all estisk rekruttering til vårt kurs. Hun var første året lærer ved dette kurset, men ble så byttet ut med en annen kvinne. Hennes drop-out var bl. a. en rasende respons på denne krenkelsen.

Gruppen gikk først med på den litt idylliserte forklaringen, om at hun hadde en midtlivskrise og at det var viktig å bruke tiden på familien, i stedet for utdannelse. Da det ble snakket om «the hardship of life», får et gruppe medlem assosiasjonen om at vi er på et skip ute på havet. Kvinnen som skal slutte «hopper fra skipet», og vedkommer mener at dette må ha en grunn. Han kommer til at skylden må ligge hos kapteinen eller en blant mannskapet. Gradvis beveger gruppen seg inn i det som var den virkelige grunnen til at hun sluttet. Vi klarer imidlertid verken å beholde henne i utdannelsen, eller å stanse det konkurrerende programmet.

Delegering. Gruppen gir av og til en bestemt rolle til et enkelt medlem, ofte en som innehar egenskaper som gjør ham egnet til å opptre på vegne av gruppen:

I Baltikum har en mann lenge vært påfallende i gruppen. Han er motorisk urolig, mobiltelefonen gir ofte lyd fra seg og han forlater av og til møtet for å ta

Sammenligning av storgruppeprosesser innenfor utdanningsprogram i gruppeanalyse i Norge og Baltikum

den. Han kommer ofte for sent eller uteblir. Han bagatelliserer det som blir tatt opp, tilbyr overflatiske løsninger som ofte består i å handle og hans kommentarer vekker ofte latter. Dypere psykologisk mening blir benektet eller devaluert. Han lytter ikke til andre og svarer ofte før den andre har fullført setningen. Det han sier er ofte meningsløst, og når man forsøker å få ham til å klargjøre, synes vanskene med å forstå å øke, slik at det ender med forvirring og kaos. Man sitter ofte igjen med ubehagelige følelser, klarer ikke å tenke, føler seg dum og maktesløs, og mange sitter og ler.

Etter tre års deltagelse blir han fortalt at han ikke lenger kan fortsette fordi han ikke synes å kunne arbeide gruppe-analytisk. Han har da tilsynelatende vært upåvirkbar av så vel pedagogiske som fortolkende intervensjoner. Avslaget skapte mange reaksjoner. Mange syntes det var synd at han måtte slutte. Noen trodde han måtte slutte som straff for at han motsa lederne, og de var sinte på staben og skuffet over at gruppeanalysen hadde en så begrenset rekkevidde. Noen mente at han hadde blitt urettmessig avvist og at han kunne ha blitt hjulpet på sikt. Senere ga flere uttrykk for skyldfølelse. De følte at de på en eller annen måte hadde sviktet ham, fordi de bare hadde sittet og *sett på* hvordan han spilte klovn, uten å gripe inn. Etterhvert hadde de tenkt at han også var *deres representant* i «kampen» mot «de skandinaviske erobrerne». Det ga assosiasjoner til hvordan enkeltindivider i Sovjettiden protesterte mot systemet ved å gjøre seg dumme, spille klovn, skape forvirring eller overspille reglene. De tenkte han kunne ha «sluppet fri» fra denne rollen og kanskje fortsatt i programmet, hvis de selv hadde tatt mer ansvar for sine negative følelser.

Forholdet til autoritet og lederskap synes å være langt mer konfliktfylt i Baltikum enn i Norge, og autoritets-imagoene har virket mer allmektige og allvitende, eller mer upålitelige, verdiløse eller straffende. Idealisering og devaluering har også vedvart i flere år og har derfor virket mer påtrengende. To vignetter fra Baltikum omhandler forholdet til autoriteter.

Vignett 1:

En mannlig deltager hadde utpekt en av de skandinaviske stabsmedlemmene som den allmektige, allvitende lederen som kunne ha gjort livet og møtet meningsfylt, rikt og interessant for alle, men som ikke *ville* ut med hva nøkkelen til suksess var, men holdt det for seg selv. Han stilte seg ifølge gruppe-medlemmet likegyldig til de behovene som vedkommende selv og de andre gruppedeltagerne hadde. Deltageren arbeidet seg mer og mer opp i harnisk og skrek til slutt i vilt sinne: «Jeg hater deg – jeg skal drepe deg».

Mannen var en erfaren psykiater og hadde også stilling som institusjonsleder. Bildet han øyensynlig manet fram var av en allmektig, allvitende person som beholdt alle godene for seg selv og som ikke unnet andre noe. Derfor ble lengselen og beundringen raskt snudd om til hat og ønske om tillintetgjørelse. Hadde stabsmedlemmet sittet som en sfinx, kunne man med godvilje sett noe av seriet som en tilnærmet normal reaksjon på en non-responsiv autoritet, men vedkommende hadde vært aktiv og forsøkt å gå inn i en felles utforskning av hans autoritetsbilde.

Vignett 2:

Mot slutten av siste storgruppemøte første året satt jeg og lurte på hvordan avskjeden ville bli. Jeg gledet meg over at vi hadde kommet i gang med programmet etter mye strev med å skaffe penger. Jeg satt og undret meg på om det ville dukke opp tegn på tilknytning, f.eks. i form av tristhet over at det snart var slutt og at det ville bli en stund til vi møttes igjen.

En deltager fikk en fantasi om at vi satt i en ring og så ned i en dam. Noen så vannet tydelig, det var friskt og klart. Andre supplerte med tanker om at det vokste en del vegetasjon omkring dammen som var full av fisk som svømte omkring. Bildet ble rolig manet fram, det var en fri «gruppeassosiasjon» og flere samarbeidet i å utvikle scenariet. Det var en fredfylt, harmonisk, nærmest idyllisk stemning i gruppen. Gruppen skvetter litt idet et gruppemedlem plutselig ser en plugg i bunnen av dammen og foreslår at denne tas ut. «Da vil jo vannet renne ut», sier et annet gruppemedlem bekymret. Det blir helt stille. En av nordmennene våkner plutselig opp og sier forbauset, eller var det forferdet? «Men da dør jo fisken!» «Fisk råtner fra hodet og nedover!» repliserer en av de lokale gruppemedlemmene. En voldsom latter bryter ut i hele gruppen, unntatt hos nordmennene som sitter nokså forvirret og iakttar det som skjer. Selv satt jeg og følte ubehag ved den råtne fiskestanken, etter at jeg først hadde sett for meg hvordan fiskene langsomt døde, mens de sprellet på tørt land. Møtet var slutt rett etterpå, og først da får vi høre at «fish rotting from the head» er et uttrykk som brukes om ledere som kommer i maktposisjon og som korrumpes av makten som de så bruker til egen vinning.

Mangel på **personlig eksponering** har vært påfallende i Baltikum, og det har i liten grad skjedd at noen har grepet ordet og sagt: «Det er noe jeg har tenkt på som jeg gjerne vil snakke om». Ofte oppfordrer man et gruppemedlem til å utrede videre noe som er sagt eller til å reflektere over forbindelsen til det som ellers har skjedd i gruppen. I Baltikum er medlemmene mestere i å tåkelegge et

utsagn dersom de blir bedt om å utvikle en tanke videre. Et relativt konkret spørsmål blir ofte møtt med: «Hva mener du?» Det er som om det alltid ligger noe viktig bak spørsmålet, noe det er helt nødvendig å få tak i, før de svarer.

Spesielt for Baltikum

Kunnskapene i engelsk har gjennomgående vært dårligere i Baltikum enn i Norge, og det samme gjelder fysiske betingelsene, som sittekomfort, lydisolasjon og oppvarming. Økonomien var et usikkerhetsmoment, og vi var flere ganger usikre på om vi ville være i stand til å gå videre med programmet året etter. Det var også stadig usikkert blant deltagerne om de ville ha råd til å delta videre, i og med at kursavgiften ble femdoblet i løpet av kurset. En gang mistet også den lokale arrangementskomiteen en større sum fordi banken gikk konkurs. At de skandinaviske lederne kun tok et symbolsk honorar, aktiverte underlegenhetsfølelse og fantasier om hva *våre* motiver for å komme var.

Humor spilte en viktig rolle i storgruppen, og det er fristende å ta med en vignett fra Baltikum som eksempel: På Uavhengighetsdagen spør jeg hvordan de pleier å feire den. En svarer at «vi bare sitter her». En annen fortsetter: «og blir avhengige». Det vakte almen latter...

Diskusjon

Den primære målsetningen som var å utdanne lærerkrefter som kunne påta seg den videre utdannelsen av kolleger, ble oppnådd begge steder. Etablering av en rekke nye grupper har dessuten gitt et nytt behandlingstilbud til mange pasienter. Utdannelsesprogrammet har rekruttert dårligere i Baltikum enn i Norge, muligens fordi landene samtidig har fått mange utdannelsetilbud fra vest. Forøvrig kan et mangeårig engasjement lett bli for krevende for mange. Mange er muligens også mer innstilt på individualterapi enn gruppe, med bakgrunn i en forhistorie med «det offentliges» undertrykkelse av individuelle rettigheter. Språket har nok også vært en begrensende faktor, samt usikkerhet omkring hvilke yrkesmessige muligheter utdannelsen gir. I Litauen er programmet imidlertid innlemmet i Universitetets etterutdanningstilbud, noe vi ser på som en viktig anerkjennelse.

Hva så med forståelsen av de observerte forskjellene?

Fordi jeg selv er forankret i en norsk kultur, blir det et viktig spørsmål om det dreier seg om reelle forskjeller, eller om jeg som kommer fra en annen kultur,

ikke forstår deres kultur godt nok. Det lange engasjementet har gitt god anledning til refleksjon og til å sammenligne de to programmene, det samme har diskusjoner med andre fagfolk, nasjonalt og internasjonalt. Likheter på de to programmene har også gjort det lettere å se kontraster, og det har vært en fordel å få med seg starten og utviklingen av gruppekulturen på begge steder. De observasjonene jeg har beskrevet, støttes dessuten av flere publiserte beskrivelser (3, 4, 5, 19, 20), og er blitt bekreftet av sentrale medarbeidere i programmet.

Hva skyldes så forskjellene?

En del av årsaken til en mer umoden gruppekultur i Baltikum ligger nok i *språkproblemene*. Det samme gjelder nok også noe av tausheten og mangelen på personlig eksponering. Når man har begrensede ferdigheter i et språk, blir språket enklere, kommunikasjonen tar lengre tid, den blir mer krevende og det er vanskeligere å formidle presis mening. Dette kan også ha gjort det vanskeligere å avdekke understrømmer i gruppen. Behov for stadige oversettelser, presiseringer og reformuleringer, kan i seg selv skape forvirring og sub-grupper oppstår av dem som forstår alt, litt eller ingenting. Alt dette kan gjøre at gruppen virker mer oppstykket og «umoden». Mangelen på presis kommunikasjon kan også ha vanskeliggjort alliansebygging og har opprettholdt paranoide holdninger lenger. Samtidig er det også klart at språkproblemene tidvis har bedret samarbeidet i gruppen, og mange har vist en betydelig grad av hjelpsomhet i oversettelsesarbeidet, som av og til har skjedd på russisk (21).

Den viktigste årsaken til *manglende modenhet* er høyst sannsynlig mangel på *personlig eksponering* som skaper intimitet og tilfører interaksjonene emosjonalitet. Turquet (22) har beskrevet hvordan en person gjennom å ta ordet i gruppen forandrer seg fra en isolert «singleton» til å bli et synlig individ og deretter et medlem av gruppen, som andre kan forholde seg til. Pat de Maré (23) har beskrevet det arbeidet som må gjøres for at gruppe medlemmene skal bli ansvarfulle «medborgere» i storgruppen, slik at de kan bidra i den kollektive «demokratiske prosess» som kreves for å utforske gruppen.

Tausheten har vært en stor utfordring, dels å forstå, dels å utholde. I begynnelsen syntes den å inneholde en forventning om at «Frelser fra Vesten» på magisk vis skulle hjelpe dem ut av deres vanskelige situasjon. Etter «hvetebørstdagene» ble imidlertid tausheten mer oppgitt, innbitt og tung, og vi følte oss alternerende frustrerte, avmektige og unyttige. I perioder ble vi for aktive og agerte inn i gruppen med konfrontasjoner og tolkninger. Til tross for taus-

het og mangel på personlig eksponering, ble vi imidlertid gradvis klar over de *sterkt konfliktfylte holdningene til autoriteter*. Det syntes å være mindre beundring enn frykt, og selv om det var ønsker om kjærlig forening, var sterke hatfølelser også framtrepende. Dette kom til uttrykk bl.a. i vignettene om fiskene og han som ikke ville røpe nøkkelen til suksess. «Narren» som brøt alle regler om rasjonell deltagelse, og som tydeligvis handlet på vegne av mange, viste også et sterkt konfliktfylt forhold til autoriteter, som ble forsøkt nøytralisert og latterliggjort.

Både mangelen på personlig eksponering og det konfliktfylte forholdet til autoriteter har vi på gruppeplan opplevd som «røster fra det sosialt ubevisste». Vi har i mange variasjoner sett en gruppeoverføring som på overflaten ofte har vært preget av taushet. Forsøk på å bryte denne har enten vist angst for å si noe, eventuelt en litt mutt, innbitt motvilje mot å la seg mobilisere. En utforskende holdning fra oss er ofte blitt møtt med mistenksomhet, motvilje og taushet, som om man hegner om noe verdifullt som må skjules, slik som i eventyret om Egle. Det er som om deltagerne har fortsatt sin «kjøkken-kultur» fra Sovjet-tiden, der religion, forbudt litteratur og personlige forhold som kunne oppfattes som Sovjet-fiendtlige, ble diskutert i det skjulte. Gruppen har altså gjennom en slags «gjentagelsestvang» gjenskapt tidligere sosio-politiske konstellasjoner der enkeltindivider gjør mer eller mindre fordekte opprør mot overmakten, for å unngå å bli undertrykt, straffet eller i verste fall, utradert.

Vi har i storgruppen gjenkjent holdninger som Laurinaitis (24) og andre har beskrevet hos det såkalte Homo Sovieticus:

- Angst for å ta ansvar eller egne beslutninger
- Mer opptatt av å unngå kritikk enn å få resultat av egen aktivitet
- Splittelse mellom hva man sier, tenker og gjør
- Mistillit til myndigheter og massemedia
- Angst for å bli manipulert ved psykologiske midler

Dette passer også med reaksjoner på den offisielle, kollektive ideologi i det tidligere Sovjet-Unionen. Til tross for store etniske, kulturelle og religiøse forskjeller, ville man påføre alle innbyggerne ensartete erfaringer. Sosiale institusjoner gikk inn for å tone ned eller benekte personlige behov til fordel for det kollektive beste. De gikk også inn for en rasjonell kontroll av ønsker og følelser, noe som førte til en kløft mellom ytre konformitet og et indre, personlig liv (25). Den sosiale innflytelsen preget igjen den sovjetiske familien som er karakterisert av sammenfiltrete relasjoner mellom familiemedlemmer og ved motarbeidelse av

autonomi og individuasjon for enkeltmedlemmer (26, 27, 28). Foreldre/barnrelasjoner reflekterte derved Sovjetstatens innvadering og autoritære undertrykkelse (29).

Vi har i Baltikum møtt en gruppekultur som viser at folk synes mer vant til å bli ledet enn til å ta medansvar, til forskjell fra kulturen i det norske programmet, hvor en demokratisk tradisjon har vært tydeligere å spore. I Baltikum måtte de straffende og upålitelige lederne for enhver pris kontrolleres eller blidgjøres. Det har vært en sterk lydørhet i forhold til hva vi mente, uten at dette nødvendigvis fikk noen betydning for hva det enkelte grupped medlem gjorde. Negative utspill mot autoriteter fikk ofte en kryptisk utforming, som i motoverføringen ble registrert i form av tanketomhet, avmektighet eller et generelt ubehag, som det ofte var vanskelig å skjønne opphavet til.

Alle i det norske programmet har vokst opp i tiden etter den 2. verdenskrig, i et samfunn som i hovedsak er preget av sosialdemokratiske verdinormer, f.eks. om solidaritet, at hvert menneske er viktig, at man har krav på å bli hørt og at alle har rett til å si sin mening. Stemningen i den norske storgruppen har derfor mer vært preget av en demokratisk, likeverdig kultur som i stor grad gjen-speiler dette samfunnets egalitære struktur.

Avslutningsvis vil jeg understreke at storgruppekulturen i Baltikum har utviklet seg sterkt gjennom de seks årene vi har drevet kurset, kanskje særlig i løpet av de siste to. Det har gledet oss å se hvordan enkeltmedlemmer i større grad har eksponert seg og har opptrådt mer naturlig selvhevdende og ofte likeverdige, i menneskelige og faglige spørsmål. Det var også gripende, men også lettende da vi i november i fjor avsluttet vårt direkte engasjement i utdanningen, og hvor det ble gitt sterkt uttrykk for tristhet over vår avskjed, og takknemlighet over vårt lange engasjement. Mange beskrev i sterke ordelag en omfattende personlig vekst og utvikling, i tillegg til at de profesjonelt hadde utdannet seg til kompetente gruppeanalytikere.

Ved hjelp av demokratiske midler og i kamp mot korrupsjon og mafiaterror, strever de tre baltiske nasjonene med å gjenfinne og utvikle sin nasjonale identitet. De ønsker å integreres med det øvrige Europa, via medlemskap i EU og NATO. Selv om en rask tilpasning til nye lover, markedsøkonomi og et multinasjonalt samarbeide innenfor den vestlige verden synes mulig, har våre gruppeanalytiske studier vist at enkeltindividets utvikling til en demokratiske borger vil ta lengre tid, kanskje generasjoner.

Sammenligning av storgruppeprosesser innenfor utdanningsprogram i gruppeanalyse i Norge og Baltikum

Referanser

1. Lorentzen S., Herlofsen P., Karterud S., Ruud T. Block training in group analysis: The Norwegian program. *Int J of Group Psychother* 1995;45: 73-89.
2. Lorentzen S., Maar V., Sørliie T. Block-training in group psychotherapy in the Baltic States. Experiences from three years of training. *Nord J Psychiatry* 2002;56:145-50.
3. Behr H. Block Training: The influence of the modified setting on the group-analytic process. *Group Analysis* 1990;23:347-52.
4. Island T.K. From peers to parents-From trainee to trainer. *IGAR Conference Bulletin, Warsaw*; 1992:22-34.
5. Island T.K. Distortions, echoes, reflections: The role of the large group in group analytic training community. In: Peternel F, editor. *Median and Large Groups in Group Analytic Training*. Ljubljana: University Psychiatric Hospital; 1996.
6. Thomstad H., Gydal M. Det terapeutiske samfunn. En generell orientering om bakgrunn og struktur. In: Alnæs R, Johnsen G, editors. *Psykoterapi. Metoder II*. Oslo: Fabritius & Sønner; 1968, pp. 223-57.
7. Foulkes S.H., Anthony E.J. *Group psychotherapy. The Psychoanalytical Approach*. London: Maresfield reprints. First published 1957. London: Penguin Books; 1984, p. 244.
8. Foulkes S.H. *Group-Analytic Psychotherapy. Method and Principles*. London: Maresfield reprints. First published 1975. London: Gordon & Breach; 1986, p. 133.
9. Nitsun M. *The Anti-Group. Destructive forces in the group and their creative potential*. London: Routledge; 1996.
10. Dalal F. *Taking the Group Seriously: Towards a Post-Foulksian Group Analytic Theory*. London: Jessica Kingsley Publishers; 1998.
11. Karterud S. Selv og andre i gruppeanalyse. *Matrix* 1999;2:125-38.
12. Horney K. *The neurotic personality of our time*. New York: Norton; 1937.
13. Fromm E. *The working class in Weimar Germany: A psychological and sociological study*; trans. Barbara Weinberger. Cambridge, MA: Harvard University Press; 1984.
14. Hopper E. The social unconscious: Theoretical considerations. *Group Analysis* 2002;34:9-27,
15. Brown D. A contribution to the understanding of the social unconscious. *Group Analysis* 2001;34: 29-38.
16. Thygesen B., Aagaard S. Om det sosialt og kollektive ubevidste i gruppeanalytisk perspektiv. *Matrix* 2002;3:263-94.

17. Bion W.R. *Experiences in groups and other papers*. London: Tavistock Publications; 1961.
18. Main T. Some psychodynamics of large groups. In: Kreeger L, editor. *The Large group. Dynamics and Therapy*. London: Constable; 1975.
19. Island T.K. *The Large Group and Leadership Challenges in a Group Analytic Training Community*. In press 2002.
20. Hearst L. Transference, countertransference and projective processes in training course block sessions. *Group Analysis* 1990;23:341-46.
21. Sørli T., Maar V., Lorentzen S. Coping with language problems in a group analytic block-training programme in the Baltic states. *Ricerche sui Gruppi* 2000;10:75-81.
22. Turquet P. Threats to identity in the large group. In: Kreeger L, editor. *The Large group. Dynamics and Therapy*. London: Constable; 1975.
23. Maré Pat de. The politics of large groups. In: Kreeger L, editor. *The Large group. Dynamics and Therapy*. London: Constable; 1975.
24. Laurinaitis E. *Homo Sovieticus*. Paper WPA Conference, Jerusalem; 1997.
25. Mirsky J. Psychological adjustment of immigrant students from the former Soviet Union in Israel: Psychodynamic perspective. *Transcultural psychiatry* 1995.
26. Ben David A. Family function and migration. *J of Sociol and Soc Welfare* 1994;34:121-37.
27. Markowitz F. *Community in spite of itself*. Washington DC: Smithsonian Institution Press; 1993.
28. Pozkanzer A. The Matryoshka: Three generation Soviet family. *Contemporary Family Therapy* 1995;17:413-27.
29. Goldstein E. «Homo Sovieticus» in transition: Psychoanalysis and problems of social adjustment. *J of American Academy of Psychoanal* 1984;12:115-26.

Diskusjonsinnlegg

Det ubevidste og socialforvaltningens børn

Matrix 2003; 2, s. 212-220

Lars Rasborg

Psykolog Karen Vibeke Mortensen har her i Matrix (1) givet udtryk for, at det ubevidste generelt har en plads, der er for lille, i hjælpen til børn med psykiske problemer, og hun har beskrevet to grunde hertil:

- 1) Inden for klinisk psykolog og psykiatri er børneområdet underudviklet i forhold til voksenområdet, fx uddannelsesmæssigt.
- 2) Der er en tendens til at se børns psykiske problemer som biologisk betingede, snarere end som psykisk betingede.

Hun spørger, hvorfor er det sådan, og hvad kan vi gøre?

De to nævnte faktorer drejer sig om psykoterapi og diagnostik. Dermed handler det om institutioner som børne- og ungdomspsykiatriske afdelinger og kommunernes pædagogisk-psykologiske rådgivninger, og om faggrupper som psykologer og børnepsykiatere. I det følgende udvider jeg fokus og ser på en tredje offentlig institution i hjælpen til børn med psykiske problemer: Kommunernes socialforvaltninger og de foranstaltninger, som iværksættes derfra, under ét re-præsenteret ved *sagsbehandleren*.

Socialforvaltningens børn

'Socialforvaltningens børn' får sjældent en diagnose, og ret sjældent psykoterapi. Hjælpen, de får, er social og pædagogisk, evt. miljøterapeutisk, og den gives især af socialformidlere, socialrådgivere, pædagoger, lærere og plejeforældre. Men ubevidste mekanismer spiller en væsentlig rolle også i disse børns problemer.

Jeg vil omtale to faktorer, som jeg tror er med til at give det ubevidste lille plads i socialforvaltningerne: En tilbøjelighed hos sagsbehandlerne til at handle uden først at forstå, og det forhold, at det ubevidste er et svært begreb, som praktikerne derfor sjældent bruger i sin tænkning.

Det klientel, som danner baggrund for overvejelserne, er børn med alvorlige psykiske problemer affødt af, at de har manglet følelsesmæssig omsorg. Deres forældre har selv manglet omsorg i opvæksten, og/eller de er psykisk syge.

Til slut i indlægget vender jeg tilbage til Karen Vibeke Mortensens spørgsmål.

Handling eller forståelse

I kommunerne er der sagsbehandlere, som i høj grad arbejder individuelt og hurtigt iværksætter foranstaltninger. Deres sagsbehandling, som jeg kalder handleorienteret, giver næsten ingen plads for overvejelser om ubevidste mekanismers rolle i problemerne. Så der er sagsbehandlere, som i højere grad samarbejder med andre fagfolk, og som bruger mere tid på overvejelse af, hvad der må gøres, før de handler. Deres sagsbehandling, som jeg kalder forståelsesorienteret, giver plads for overvejelser om ubevidste mekanismer.

Seniorforsker Tine Egelund har givet en kvalitativ beskrivelse af, hvordan sagsbehandlere tænker og handler i udvalgte kommuners børnesagsbehandling (2). Den sagsbehandling, som hun beskriver, svarer til det, jeg kalder handleorienteret sagsbehandling. Der er angiveligt ingen af sagsbehandlerne i Egelunds materiale, som arbejder forståelsesorienteret. Forklaringen kan være, at handleorienteringen er mest udbredt, men ifølge mine erfaringer findes forståelsesorienteringen altså også.

Det er gennemgående i Egelunds beskrivelse, at sagsbehandlerne tænker intuitivt og taler om den enkelte sag og det aktuelle problem, snarere end om sags- og problemtyper. Hver sagsbehandler handler ud fra sin egen vurdering, men respekterer, at kolleger kan have helt andre vurderinger.

Serviceoven (3) udtrykker de officielle krav til sagsbehandlingen i kommunernes børnesager. Det er gennemgående i kravene, at den skal være alt andet end intuitiv. Der skal undersøges, beskrives, begrundes, planlægges og kommunikeres, før der foranstalles. Lovkravene må, for mig at se, siges at foreskrive en forståelsesorienteret sagsbehandling. Dermed tegner lovkravene og Egelunds beskrivelse to modsatte former for sagsbehandling. Det kan ses som en modsætning mellem idealer og realiteter, og det er da nok en del af sandheden. Men i arbejdspapirets mange citater er der ingen antydninger af, at sagsbehandler-

ne er utilfredse med at handle hurtigt. Tværtimod får jeg indtryk af, at handleorienteringen er noget positivt for dem. En sagsbehandler siger fx:

»Jeg har ikke foretaget en undersøgelse... Jeg har ret hurtigt foreslået en familiekonsulent, fordi jeg kunne se, at de havde brug for det, og de syntes jo også selv, at de havde brug for det, de ville jo egentlig gerne.« (2, s.18).

Hvis ellers mit indtryk er rigtigt, kan en forklaring være, at et handlebetonet arbejde kan skabe et indre flow hos sagsbehandleren, som er stimulerende. En anden mulighed er, at handlingerne giver tryghed, eller rettere: Forståelse af sagen i dialog med andre fagfolk kan vække utryghed, fordi dialogen indebærer, at man kigger hinanden i kortene.

Når handleorienterede sagsbehandlere vil forstå

Jeg omtaler handle- og forståelsesorientering som modsætninger. Men ifølge mine erfaringer anvender den handleorienterede sagsbehandler nu og da en forståelsesorienteret tilgang. Det sker, når sagsbehandleren spontant får idéer, fx om ubevidste mekanismer hos forældre, som er med til at skabe problemer for deres barn, og anvender idéerne i arbejdet. Og det sker, når en sag volder forvaltningen særlige problemer, og det får sagsbehandleren til at standse op og ønske sig en bedre forståelse af problemernes art, før der igen handles. De to orienteringer er således ikke mere modsatte, end at der er muligheder for en forståelsesorienteret dialog mellem dem.

De to orienteringer og andre faggrupper

Jeg møder ikke kun de to orienteringer hos sagsbehandlere. De findes hos alle faggrupper, som arbejder med børn med psykiske problemer. Her begrænser jeg mig til nogle få overvejelser om, hvordan det må kunne være for sagsbehandlere at samarbejde med min egen gruppe, psykologerne.

En sagsbehandler får meget forskellige bud på, hvad en psykolog tilbyder, afhængigt af hvem hun spørger.

EKSEMPEL: Et barns forældre har begge væsentlige personlige problemer, og de har konfliktfuldt forhold. Børnehaven beskriver barnet som passiv og uglad. Sagsbehandleren er i tvivl om forældrene, sammen eller hver for sig, magter forældreopgaven på længere sigt. Efter aftale med forældrene beder hun en

psykolog tage barnet i legeterapi. Hun mener, at barnet har brug for et sted, hvor det kan læsse af, og desuden skal psykologen vurdere, om forældrene magter at tage sig af barnet.

Nogle psykologer (handleorienterede) vil påtage sig denne opgave. Andre (forståelsesorienterede) vil fx sige, at før evt. terapi bør det undersøges, om forældrene har tilstrækkeligt overskud til barnet. Som et led i undersøgelsen kan det vurderes, om barnet vil være hjulpet af terapi, eller om det er noget andet, der er brug for, fx terapi til forældrene eller anbringelse og behandling af barnet uden for hjemmet.

Så forskellige psykolog-svar må kunne være forvirrende for sagsbehandleren og gøre det svært at finde sit eget ståsted. På den anden side kender sagsbehandleren metode-mangfoldigheden fra sin egen faggruppe, og forskelle mellem psykologer må understøtte hende i, at valget af metode afhænger af *personlig* smag (jfr. Egelund om respekten for kollegers vurderinger).

Det ubevidste er en svær abstraktion

Det ubevidste skal være væk – dvs. ikke længere ubevidst, men bevidst – før det kan 'ses'. Således er det ubevidste, rent definitions-mæssigt, et svært tilgængeligt begreb. Dertil kommer, at det ubevidste sjældent beskrives på oplevelses-nære måder i tekster, og at de fleste fremstillinger af det ubevidste er skrevet for mennesker, som er interesserede i den selvstændiggjorte form for viden, som akademisk viden er. Derfor tror jeg, at når det ubevidste har en meget lille plads i hjælpen til børn med psykiske problemer, så spiller det ind, at begrebet og fænomenet ikke er formidlet særlig godt til fx sagsbehandlere. (Peter Fonagy har givet en mere gennemgribende beskrivelse af problemer i formidling af psykoanalytisk teori (4)).

Der er brug for beskrivelser af det ubevidste, som gør det til et redskab for tænkningen hos den praktiker, som gerne vil forstå, hvad der mon egentlig er på spil, fx når et barn, efter sin fars død, bliver irritabelt og umuligt at være sammen med, i stedet for at blive ked af det.

Hvad kan der gøres?

Handleorienteret sagsbehandling

Hvis man var grov, ville man bede om, at en overmyndighed, fx socialministeren, fik de sagsbehandlere, som arbejder sådan som Egelund beskriver, og de

Det ubevidste og socialforvaltningens børn

ledelser, som accepterer det, til at 'rette ind' efter lovens krav. Det ville være en handleorienteret måde at gå frem på – hurtig og enkel, men nok ikke den mest frugtbare. Alternativt kunne man forsøge at forstå, hvorfor sagsbehandlere, nogle eller mange, arbejder handleorienteret, når loven snarere foreskriver forståelsesorientering.

Jeg har omtalt to faktorer, som kan spille ind: Sagspresset tvinger til handleorientering, og handleorientering kan være en måde, hvormed personlige behov for stimulation og tryghed tilgodeses.

I det omfang personlige behov bestemmer sagsbehandlingen, kan lettelse af sagspresset ikke forventes at ændre på sagsbehandlingen. I stedet må man forstå behovene nærmere. Med ændringer uden forståelse risikerer man at pille ved selve det, der gør sagsbehandlere engagerede i arbejdet.

Børns problemer og offentlig økonomi

Selv om der synes at være tegn på, at sagsbehandlers præference for handleorientering er en væsentlig faktor, er det svært at tro, at handleorientering ikke også har baggrund i sagspres. Den almindelige løsning på sagspres er, at der må tilføres ressourcer. Og det almindelige problem ved den løsning er, at man havner i den offentlige økonomis endeløse spiral: Ressourcetilførsel medfører øget skattetryk. Efter en tid følger nedskæringer. Efter endnu en tid formuleres nye, relevante behov, og der tilføres nye ressourcer, som bygger op til nye nedskæringer osv. En konsekvens af denne økonomistyring er, at systemet svigter børn og forældre, som kom i systemet for få hjælp til at løse problemer, der typisk er opstået som følge af tidlige, svære svigt.

Jeg kan drømme om, at et forskerteam af børneklirikere, socialforskere, økonomer og forvaltningskyndige undersøger, hvad henh. handle- og forståelsesorienteret sagsbehandling koster på kort og langt sigt. Formålet skulle være at finde ud af, om forståelsesorientering er dyrere end handleorientering. Metodisk er en sådan undersøgelse vanskelig at gennemføre. Men en bare delvis afklaring af spørgsmålet vil kunne have meget stor betydning for udformningen af de overordnede rammer for det offentliges hjælp til børn med psykiske problemer.

Den svære abstraktion om det ubevidste

Jeg tror, at ubevidste mekanismer kan beskrives, så det vækker interesse hos mange sagsbehandlere, både handle- og forståelsesorienterede, som ikke har de mekanismer i deres tænkings værktøjskasse, fordi fremstillinger af det ube-

vidste er svært tilgængelige. Nedenfor giver jeg et eksempel på, hvordan en ubevidst mekanisme kan beskrives. Jeg håber at vise, at det kan gøres enkelt og oplevelsesnært. (Eksemplet omhandler et normaludviklet barn).

En enkel beskrivelse

1. Hvad kan et barn være ubevidst om?

Eksempel: Et barn på fem år har mistet sin far. Kort efter begynder barnet pludselig at blive irriteret, urimeligt og styrende i børnehaven. De voksne reagerer ved at skælde ud, og konflikten optræder. Andre børn trækker sig ængstelig tilbage, og snart begynder barnet at skælde ud over, at det keder sig og ingen har at lege med.

Kommentar: Der er formentlig en sammenhæng mellem tabet af faren og irriterationen. Barnet er næppe bevidst om sammenhængen, fx fordi det bruger irriterationen som en ubevidst beskyttelse mod at mærke sorg, vrede eller lettelse i forbindelse med tabet. Beskyttelsen fornemmer barnet som nødvendig, fx fordi det tvivler på, om moren vil kunne holde til dets følelser i forbindelse med tabet, eller forstå dem.

2. Når man udformer hjælp til børn uden at tage idéer om ubevidste mekanismer i betragtning, kan man komme til at opretholde eller forstærke problemer, som skulle afhjælpes.

Eksempel (fortsat): Børnehaven begrænser barnets udfoldelsesmuligheder for at beskytte de øvrige børn. Barnet protesterer, hvilket forstærker konflikten med de voksne. Efter et par måneder med uændret højt konfliktniveau, nævner stuepædagogen for moren, at barnet måske har brug for psykologhjælp, fordi det ikke rigtig har reageret på sin fars død. Moren kontakter en psykolog, som taler med barnet fire gange. Det ændrer ikke noget, og psykologen vurderer, at barnet ikke er parat til at tale om tabet, hvorefter samtalerne ophører. Da barnets irritation og aggressioner har stået på i fire måneder, siger stuepædagogen til moren, at der kan blive brug for støttepædagog.

Kommentar: Barnets konflikter optræder, fordi pædagogerne ikke forstår baggrunden for den besværlige adfærd og ikke hjælper barnet med at forstå. Og fordi psykologen ikke kan hjælpe, når han forventer, at barnet skal vise tegn på sorg.

Det ubevidste og socialforvaltningens børn

3. Når man tager idéer om ubevidste mekanismer i betragtning, kan man fremme en god udvikling og bidrage til, at barnet (og forældrene) er bedre rustede ved fremtidige belastninger.

Eksempel (afsluttende): Moren kontakter en anden psykolog, fordi hun har fået angstsymptomer. I den første samtale taler hun, til sin egen overraskelse, ikke om sig selv, men om sit barn. Psykologen beskriver mulige sammenhænge mellem barnets irritation og farens død, og mellem irritationen og en mulig fornemmelse hos barnet af, at moren ikke kan klare flere belastninger. Moren bekræfter, at hun har mere end rigeligt i sin egen sorg og vrede, og nu også angst. På den anden side får hun skyldfølelse ved tanken om, at hun ikke har haft tilstrækkeligt overskud til barnet, for derved har hun jo nok bidraget til irritationen og vanskelighederne i børnehaven.

I den følgende samtale fortæller hun, at hun har fortalt sit barn, hvordan irritationen måske kan forstås, og at barnet har grædt for første gang efter farens død. To uger senere fortæller hun, at barnet er begyndt at skælde ud over sin fars død, og at børnehaven nu siger, at det er begyndt at gå meget bedre, så den har droppet tanken om støttepædagog.

Kommentar: Det springende punkt er, om det, som barnet er – nemlig irriteret – kan anerkendes og forstås af omgivelserne, og at forståelsen fortælles til barnet. Herefter kan barnet vise sine vanskeligheder på en ny måde, som er sund, som udvikler sig, og som er nemmere for de voksne. (Forståelsen kan ikke altid skabes i én samtale. Og det vigtigste er ikke selve forståelsen, men at barnet mærker, at symptomet kan anerkendes, at de voksne ser det som et tegn på noget vigtigt, som de ønsker at forstå, og at de ikke forventer, at barnet kan give dem forklaring på sin adfærd, men at bud på en forståelse må komme fra de voksne).

Læsning af et eksempel som dette kan være et første skridt i forståelsen af, hvordan ubevidste mekanismer indgår i problemer og i deres løsning. (Min artikel, 'Hvordan ser det ubevidste ud?' (5), er et lidt mere omfattende bud på en let beskrivelse af ubevidste mekanismer).

Underudvikling og biologisering

Her til slut lidt om, hvordan mine overvejelser kan bidrage til et svar på Karen Vibeke Mortensens spørgsmål, som jeg nævnte i indledningen.

Udvikling af børneområdet

Karen Vibeke Mortensen har givet eksempler på, hvordan børneområdet i klinisk psykologi og psykiatri er senere udviklet end voksenområdet (1). Hun spørger, hvordan det kan være, og hvad vi kan gøre ved det. Mine overvejelser giver baggrund for at sige lidt om, hvad vi kan gøre ved det, hvad angår bl.a. sagsbehandlere, psykiatere og psykologer.

En oplevelsesnær beskrivelse af ubevidste mekanismer kan gøre dem tilgængelige for brede grupper af fagfolk på børneområdet, som ikke er akademisk interesserede. Beskrivelsen kan give forståelsesorienterede sagsbehandlere flere redskaber for deres tænkning og vise handleorienterede sagsbehandlere noget om betydningen af undersøgelse og overvejelse før handling. Beskrivelsen kan også få betydning for sundhedsplejersker, pædagoger og andre, som møder børn med psykiske problemer. Videre kan beskrivelsen få betydning for psykiatere og almenmedicinere, der er uddannet i en empirisk vidensform, og som derfor ofte har brug for, at det godtgøres, at begreber faktisk beskriver de fænomener, som de hævdes at beskrive (validitets-kravet). Endelig kan beskrivelsen bygge bro til psykologer og også andre fagfolk, som er skeptiske over for det ubevidste, fordi sædvanlige fremstillinger af det giver dem associationer til en sekt, hvor tanken ikke er fri.

Psykosocial eller biologisk tilgang

Karen Vibeke Mortensen har givet eksempler på, at en biologisk tilgang til børns problemer gør sig gældende på måder, som er direkte vildledende for løsning af problemerne (1). Hun spørger, hvordan det kan være.

En grund kan være, at psykoanalysen ikke tilbyder forklaringer på psykiske problemer, som opfylder de ønsker, som fx psykiatere og sagsbehandlere har til en god forklaring – i høj grad på grund af svært tilgængelige begreber, fx 'det ubevidste', som ikke er validerede.

En anden grund kan være, at sagsbehandlere og psykologer, som omtalt, kan slippe af sted med at udforme deres faglige ydelser ud fra personlig smag, i stedet for ud fra faglige overvejelser. I en række situationer giver den biologiske børnepsykiatri mere entydige svar. Entydighed kan i sig selv bevirke, at svarene opleves som mere rigtige.

En tredje grund kan være, at sociale foranstaltninger og psykologiske ydelser, som ikke er virkningsfulde, eller som opretholder eller forværrer problemerne, bidrager til, at tiltroen til psykosocial hjælp generelt er lille. Det gør tiltroen til en biologisk tilgang relativt større.

Det ubevidste og socialforvaltningens børn

Endelig spørger Karen Vibeke Mortensen, hvad vi kan gøre for at modvirke biologisering af børns psykiske problemer. Også her kan oplevelsesnære beskrivelser af ubevidste mekanismer være et af midlerne.

Henvisninger

1. Mortensen, Karen Vibeke: Hvordan sikrer vi det ubevidste bedre plads i behandling af børn med psykiske problemer?, *Matrix* 2002; **19**: 319-328.
2. Egelund, Tine: Metodeanvendelse i kommunernes forebyggende arbejde med børn og unge, Arbejdsrapport 3:2002, Socialforskningsinstituttet.
3. Lov om social service, Socialministeriets lov nr. 454 af 10.06.97 og lov om ændring af lov om social service, Socialministeriets lov nr. 466 af 31.05.00. (www.sm.dk)
4. Fonagy, Peter: Section B: Reflections on psychoanalytic research problems – an Anglo-Saxon view, I: Fonagy, P. (ed.): *An Open Door Review of Outcome Studies in Psychoanalysis*, IPA, s.14-39, 2000, www.ipa.org.uk/research/complete.htm
5. Rasborg, Lars: Hvordan ser det ubevidste ud?, *Psykologisk Set* 2002, nr. 47, s. 3-21.

Bokanmeldelser

Matrix 2003; 2, s. 221-236

Farhad Dalal:
Race, Colour and the Processes of Racialization,
Brunner-Routledge, Hove and New York, 2002.

En anmälan av en pretentiös bok, som dock har sina goda (text)sidor

Olov Dahlin

1998 publicerade Dalal boken *Taking the group seriously*. Den titeln är klippt ur en text skriven av en 70-årig Foulkes (gruppanalysens grundare), som inte längre hade tid att söka sig fram till en »passande formulering« eller vänta in gruppens formuleringar. Med den boken etablerade sig Dalal som en av de intressantare och nyskapande av gruppanalysens uttolkare. *Race, Colour and the Processes of Racialization* är i många stycken en tillämpning av vad han formulerade i den första boken. Han undersöker rasismen med hjälp av sina gruppanalytiska, »post-Foulkes«, teorier.

Några ord om S.H. Foulkes kan vara på sin plats eftersom han inte blivit någon psykoanalytisk »kändis«. I början av 30-talet var han knuten till det psykoanalytiska institutet i Frankfurt, där intresset för psykoanalys var stort vid Institut für

Sozialforschung men även vid universitetets sociologiska institution, där han kom att lära känna sociologen Norbert Elias, professor Landauers assistent. Efter nazisternas övertagande 1933 flydde han och Elias till Storbritannien. Foulkes kom mot krigets slut att arbeta vid Northfield, ett rehabiliteringssjukhus för soldater. Wilfred Bion, en åtminstone i Sverige betydligt mer känd psykoanalytiker med en teori om grupper, hade också arbetat där. Från Northfield utgick i allt väsentligt efterkrigstidens intresse för gruppterapi i Storbritannien. I mitten av 50-talet hade Foulkes samlat en del av veteranerna från Northfield, jämte några forskare från andra håll intresserade av vad som händer i grupper och Group Analytic Society bildades.

Dalal beskriver i sin tidigare bok, *Taking the group seriously*, två former, i vilka denne Foulkes framträder i

sina texter enligt Dalals tolkning. Han kallar dessa två former »den ortodoxe« respektive »den radikale«. Den ortodoxe Foulkes är enligt Dalal förankrad i den ortodoxa psykoanalysen och dess antaganden om hur subjektet uppstår och framträder. Den radikale Foulkes tänker att individen uppstår genom gruppen, i det sociala flödet av kommunikation: »the essence of man is social, not individual, unconsciously as well as consciously«.

Det fanns ingen marknad i Storbritannien 1933-1940 för sådana radikala tankar och idéer som Foulkes och Elias var upptagna av. Elias bok *Sedernas historia* utgavs 1939 på ett obetydligt förlag i Schweiz. Elias hade gjort sitt arbete vid den sociologiska institutionen vid Frankfurts universitet och inte i samarbete med det privatfinansierade marxistiska Socialforskningsinstitutet vars flesta forskare återsamlades i New York i sin landsflykt. Han hörde inte till »dem«. Foulkes måste anpassa sig för att försörja sig och sin familj i England. Arbetet som läkare och psykoanalytiker gav småningom säker inkomst. Den (i praktiken föga) ortodoxe psykoanalytikern var sannolikt en utklädsel – tills vidare. Gruppanalysens »make up« som psykoanalys innebar att psykoanalytiker, som kunde känna sig instängda i psykoanalysens rigorösa former och institutioner, attraherades av gruppana-

lysens öppenhet och möjlighet till dialog. Detta gällde till exempel Tom Main som framför allt arbetade i och genom ett sjukhus, i hans fall Cassel Hospital. Det bidrog till att binda gruppanalysen vid psykoanalysen, men också till att ge gruppanalysen en viss status. Under en kort tid övervägde Elias att utbilda sig till psykoterapeut och finna sin försörjning genom Group-Analytic Practice, därtill påhejad av sin vän Foulkes. Elias har berättat, att han i den situationen upptäckte att han omöjligen kunde uttrycka sig på det psykoanalytiska språket. Han fick en möjlighet att fly till en professur i sociologi i Ghana, en lugn del av Samväldet, och den möjligheten tog han.

Foulkes dog 1976, men ännu flera decennier efter sin död sitter han fast i sin psykoanalytiska förklädning och är tvungen att umgås med t.ex. Bion, Winnicott och Fairbairn i de postuma psykoanalytikernas sällskap, till vilket också Kohut fördes efter sin död. Man kan nog räkna Jung som ännu en medlem. Detta förtjänstfulla sällskaps gemensamma nämnare var att medlemmarnas tänkande inte gick att smälta för samtidens korrekta psykoanalytiker. Foulkes politik hade gjort honom beroende av engelska psykoanalytikerkollegor, vilket innebar att gruppanalysen vid Foulkes död föll i deras händer och koloniserades och korrigerades av brittisk psykoanalys som då var upptagen av

objektrelationsteorier av olika snitt. Detta kan lätt kontrolleras genom att bläddra igenom tidskriften *Group Analysis* innehåll och referenser under 1980-talet. Den utpräglad psykoanalytiske gruppanalytikern Dennis Brown träffade hösten 1989 den då 92-årige Norbert Elias. Samtalet spelades in på band och (delar av) inspelningen finns publicerad i *Group Analysis* vol. 30 nr. 4, december 1997. Brown är så upptagen av sina psykoanalytiska föreställningar att han inte förmår att lyssna till Elias. Dennes subtilt ironiska slutreplik, som svar på Browns önskemål, att om det var något som han ville tillägga som han inte hade kommit att tänka på under intervjun, så kunde han väl höra av sig, blev: »så funderar du givetvis på varför jag inte kom att tänka på det«.

Först 1990 publicerades Foulkes »efterlämnade« papper, där många intressanta synpunkter flöt upp i form av utkast till en bok om gruppanalysens teori, en bok som aldrig blev skriven. Det är här Dalal hittar »sin« radikale Foulkes, som ber oss ta gruppen på allvar. Dalal har också hittat Elias, som gruppanalysen lämnat därhän.

Dalal inleder sin nya bok, den om rasism och rasistiskt tänkande, med en presentation av dess innehåll och dess plan. Det är en bok som syftar till att belysa de krafter, som delar

upp människor i »vi« och »dem« och som får oss att anse att vi har goda, till och med vetenskapliga, åtminstone politiska grunder, för en sådan sortering och ger oss skäl att köra undan, förtrycka, misshandla, utnyttja och döda de utsorterade (och beklaga oss över vårt obehagliga arbete). Ibland sätter man i fetstil rubriken rasism över berättelser om sådana processer. Det är massmedias nomenklatur som gäller. I den anglosaxiska världen förefaller det att ligga nära till hands att tala om rasism. Det ger färgade en möjlighet att angripa anglosaxiska blekansikten för att tänka kategoriskt och fördomsfullt. Det är inte längre tillbaka i tiden än att många fortfarande kommer ihåg det: skyltar som förbjöd färgade att sitta på parksoffor, begära att få bli serverade som vanligt folk osv. *I Race, Colour...* citerar Dalal ett kort stycke ur Foulkes & Anthony. Han anser att författarna hänvisar till hudfärg. Textstycket är som följer:

»We may sit opposite someone in the train, who never speaks at all, and yet by his dress and posture, and by the colour of his skin, by his fidgeting, his tenseness..... he may communicate much to us which we can ... understand.«

Går man till sammanhanget i Foulkes & Anthonys text blir det svårt att tolka citatet som syftande på hudfärg,

förknippad med ras. De som skriver är läkare, tränade i »bedside medicine«. De är medvetna om hur hudens färg, som rodnad och blekhet, skvallrar om underliggande tillstånd och hur färgen skiftar med affekterna. Det är rimligt att läsa textstycket rakt igenom som en beskrivning av icke-verbal kommunikation. Men det gör inte Dalal, som också vill hävda att Foulkes när han skriver (i andra sammanhang) »there are fundamental groups, *root groups*...« skulle tänka ras som en »natural grouping«. Ras nämns dock aldrig i någon text av Foulkes, medger Dalal.

Det förefaller som Dalal behöver visa hur europeisk etnocentrism och fördomar även finns hos Grundaren. Han följer här den postkoloniala kritikens tradition. Immanuel Kants och Sigmund Freuds tidstypiska och ur vår synpunkt sett groteska fördomar om »vildar« och deras naiva och barnsliga sätt att tänka är grundligt utlagda i den postkoloniala kritikens texter. Alla bär vi med oss vår etnocentrism och våra fördomar, som vi aldrig kan befria oss från, aldrig kasta av oss, eftersom de är delar av vår personlighet och vår identitet. Med stöd av Norbert Elias och Matte Blanco kommer Dalal småningom att lyfta fram hur vi använder fördomar och »yttre tecken« för att skapa oss egen identitet och tillhörighet mot bakgrunden av dem vi vänder fördomarna mot och de vil-

ka har andra »yttre tecken«. Här följer Dalal turerna i den moderna antropologiska kritiska filosofins figuration. Fördomar syftar till att finna likheter respektive skillnader.

I kapitel 1. *Rethinking race* diskuterar Dalal begreppen ras och rasism. Han påpekar att problemet med begreppet rasism är att detta måste konstrueras från reifikationens ras – något som på sätt och vis inte finns (annat än som massmediarubriker), vilket han anser sig ha visat. Ändock pekar ordet/rubriken rasism på ett nog så allvarligt och existerande socialt fenomen. Hur skall vi förstå det?

I kapitel 2. *Psychoanalysis and racism* går Dalal igenom vad psykoanalysen har att säga om rasism: »Using Freud«, »Using Klein«, »Using Winnicott« och »Using Fairbairn to think about racism«. Dalal finner att Freud är den psykoanalytiker, som ger samhället och sociala processer den största platsen i sin teori genom Jagideal och Överjag, som antas vara betingade av (internaliserade) sociala processer förmedlade av betydelsefulla personer. Freud tillhandahåller enligt Dalal goda teorier, men själv skrev han inget om ras även om han hade en personlig erfarenhet av antisemitism. Han tillbringade ju större delen av sitt liv i Wien. Freud nämnde aldrig Adolf Hitler. Winnicott uppskattas för sin teori om den delade sociala illusionen (Dalal försöker att komplettera illusionen också med hall-

lucination när han refererar Fanon som berättar hur de svarta på Antillerna talade om sin galliska bakgrund som ett faktum).

Dalal har också använt sig av det uppdaterade Psychoanalytic Electronic Publishing-arkivets effektiva sökmotorer för att samla ihop vad psykoanalytiker skrivit under det tjugonde århundradet om rasism i de psykoanalytiskt orienterade tidskrifterna inom den anglosaxiska språkvärlden. Det är inte mycket och framför allt inget som skulle kunna byggas ut till en teori, med en spännvidd som inkluderar (den psykoanalytiska) individen *och* samhället. En förklaring skulle kunna vara att psykoanalysen alltid undvikit de problem som hör samman med makten i samhället. Innan Dalal kommer till det problemet, tar han i kapitel 5 upp Frantz Fanons texter från 50-talet. Han berättar att han på många sätt inspirerats av Fanon till den bok, som han nu skrivit. Fanon, som var läkare, skildrade i »Nordafrikansyndromet« vanmakten i franska nordafrikaners möte med fransk sjukvård och från Västindien i »Svart hud, vita masker« hur en fransk kolonialidentitet, som förnekade förbindelsen med Afrikas negrer, efter självständigheten vändes i sin motsats, ett sökande efter rötter i Afrika. Jämför man med hur Fanon för en utmanande dialog med läsaren i sina texter, framstår i många stycken Dalal som en »grödmyndig«

lärare, som väl förberett sina lektioner och introducerar radikala tankegångar enligt schemat, men i en tämligen konventionell psykoanalytisk skola. Revolten i Fanons text omvandlas av Dalal till en administration av radikala tankegångar.

Från Fanon (Svart hud, vita masker) hämtar Dalal temat svart/vitt, som han sedan utvecklar till en hypotes om att svart/vitt är den maximala kontrasten, den största skillnaden mellan dig och mig, mellan dem och oss, såväl i konkret mening som i överförd symbolisk mening. I kapitel 8 gör Dalal en ambitiös genomgång i en mångfald dimensioner, han kallar det en historisk och semantisk analys, av svart och vitt. Man skulle kunna se kapitlet som ett exempel på symmetrisk logik. Mer om denna logik när vi kommer in på Matte Blanco, nedan.

Dalal behöver en teori om makt som »the generator of difference«. Han hämtar denna teori från sin läsning av Elias. Hans kapitel om Elias är verkligen läsvärt som en presentation av dennes civilisationsteori, symbolteori och sociologiska perspektiv. Dalal framhåller att Elias demonstrerade att avsikten med »god uppfostran och fina vanor« var att skilja de mer inflytelserika från de mindre inflytelserika, skilja mellan vi och dem. Dalal nöjer sig inte med att detta särskiljande mellan vi och

dem skulle vara ett grundläggande politiskt/socialt faktum inom alla grupp- och samhällsbyggnader. Han vill göra sannolikt att detta närmast tvångsmässiga kategoriserande och särskiljande är en följd av människans kognitiva natur. Individerna försöker kollektivt att finna, upprätthålla och beskriva sin identitet, »som icke-lik« till exempel dem, som inte äter svinkött. Här rör Dalal sig inom väl studerade socialantropologiska domäner men det är svårt att avgöra hur medveten han är om det. Han nämner förbigående socialantropologen Mary Douglas och hennes välkända bok *Purity and Danger*, i vilken hon refererar till Jane Abercrombie (en av grundarna av Group Analysis) och dennes studier av kognitiva processer i grupper, men Dalal vill inte tillerkänna Douglas någon större originalitet. Möjligen är han med sin psykoanalytiska och gruppanalytiska bakgrund sig själv nog. Abercrombie, som var universitetslektor i biologi, har försvunnit ur den psykoanalytiska gruppanalysens referenser. Dalal går till en udda och hängiven psykoanalytikers märkliga försök att i ett matematiskt och logiskt analytiskt språk utveckla Freuds teorier om sekundärprocess och primärprocess med utgångspunkt i att »The greatest discovery of Freud, [was] the characteristics of the system unconscious«. Dalal tar således upp Ignacio Matte Blancos bi-logik, som 1975 presenterades i en tjock bok med titeln *The*

Unconscious as Infinite Sets, med en fortsättning 1988, *Thinking, Feeling and Being*.

Dalal anser på goda grunder att det finns två psykoanalytiska teorier om tänkande: Matte Blancos och Wilfred Bions. Han utesluter för sitt projekt Bions teori eftersom den inte låter sig förenas med projektets ethos. Bions teori om tänkande har sin utgångspunkt i en 1800-tals idealism och är knutet till ett absolut sanningskriterium. Det låter sig inte förenas med Elias (och Dalals) tänkande. »Sanningarna« om människan och samhället är många. De skapas av politiska intressen. De blir inaktuella och förs åt sidan när de inte längre tjänar maktspelets intressen och när de inte längre kan användas som byggstenar i en ideologi. Kärnan i Matte Blancos bi-logik är att sekundärprocess och primärprocess befinner sig i en samtidighet, så att vårt tänkande fortlöpande väver sina produkter av dels detta som är oändligt och obegränsat och som vi innehåller som »infinite sets« (livserfarenheten, kulturen, det historiska arvet osv.) och dels en nödvändighet, förknippad med existensen, att ur detta urskilja något som hör ihop enligt vissa, alltid artificiella, principer, som kategorier, som vi på olika sätt kollektivt förtingligar. Detta gemensamma förtingligande är grunden för vår sociala värld med alla dess värderingar. Matte Blancos bi-logik skil-

jer mellan symmetrisk logik som ser likheter och bygger kategorier, det blir trådarna, textilremorna i liknelsen med en väv, och asymmetrisk logik som ser skillnader mellan dessa kategorier och bestämmer vävens mönster. (Skillnaden mellan Matte Blancos framställning och den konventionella psykoanalysens är att den konventionella analysen tänker sig att (den sociala) världen är ett givet faktum som mer eller mindre förvrängt återspeglas i det omedvetna. Enligt Matte Blanco deltar det omedvetna i skapandet av vår verklighet, inte enbart (van)tolkande det givna.) Med detta kommer Dalal till slutet av sin text. »In sum, I have shown that human relations, internal and external, are colour coded.« Han har genom en bevisföring byggd på av honom själv utvalda indicier (kapitel 8, »Black and White«) förberett att färgkoden skulle vara ett essentiellt mänskligt fenomen, ett psykobiologiskt faktum, som beror på hur vår psykiska apparat fungerar (biologiskt).

Dalals bok har en underrubrik »New Perspectives from Group Analysis, Psychoanalysis and Sociology«. Vad »nya« kan syfta på, kan kanske diskuteras. Det kan vara nya perspektiv för de läsare som boken riktar sig till, gruppanalytiker, psykoanalytiker, psykoterapeuter och socialarbetare. Dalal prövar inom gruppanalysen och psykoanalysen tankegångar som

den antropologiska vetenskapen, den postmoderna kontinentala filosofin och sociologin, det postkoloniala kritiska projektet umgåtts med sedan mitten av 1900-talet. Utan tvivel vidgar Dalal gruppanalysens teori och han borstar bort mycket av all den individcentrerade psykoanalytiska teori som sedimenterat där efter Foulkes död. Det är bokens goda sidor. Ändock släpar han stilistiskt på den psykoanalytiska klumpfoten. Man kan misstänka att han delar den ortodoxe Foulkes dilemma. Det är psykoanalys som ger status och drar till sig intresse. Det kan också förhålla sig så att kunskap i senmoderniteten transporteras i »compartments«, i skilda kupéer, som inte har mycket kontakt med varandra. Mängden av information, som Borges framställer det i »Biblioteket i Babel«, är överväldigande, liksom de infinite sets, som Matte Blanco beskriver, är oöverskådliga, och ur denna överväldigande informationsmängd måste viss information väljas ut och struktureras. Urvalet och strukturen blir beroende av i vilket sammanhang den befinner sig som gör urvalet och skapar strukturen. Dalal är född i ett Bombay, där sammandrabbningar kunde inträffa mellan hinduer och muslimer (knappast skilda genom olika hudfärg), men i dag är hans sammanhang anglosaxiskt och brittiskt. I bakgrunden anar man upplopp, misshandel och bråk i Brixton. Den historiska kontexten

är knuten till handeln med och utnyttjandet av slavar från Afrika och den brittiska, belgiska och holländska kolonisationen av framför allt den kontinenten. Den historiska kontextens praxis legitimerades av ideologiska och ekonomiska intressen, som Joseph Conrad ger oss en bild av i *Mörkrets hjärta*.

Den spanska och portugisiska kolonisationen av Sydamerika, som också under en lång tid innebar en import av svarta från Afrika, är en annan historia, som trots många paralleller ändå förefaller att vara styrd av en annorlunda social dynamik, som är svår att tvinga in i färgkoden och som kan ifrågasätta dess övergripande betydelse, som Dalal vill hävda. Sydamerikas konflikter låter sig antagligen bättre förstås genom en marxistisk läsning av Elias. Algeriets uppror mot Frankrike, skapade i den franska kulturen kritiska filosofiska diskurser, till vilka Fanon och Derrida bidrog. Man kan tycka att Dalal är väl konkret när han lyfter fram svart/vitt som rasismens mantra. Har han inte läst Fanon som det passat Dalal? I sin första bok *Taking the group seriously* bröt han utan tvekan igenom den psykoanalytiska invallningen av gruppanalysen. I den-

na nya bok, om ras och rasism, förefaller han att trots allt vara instängd i brittisk psykoanalys och möjligen i en rasistisk icke-rasism. Hans antropologiska filosofiska perspektiv ter sig anmärkningsvärt begränsat med hänsyn till omfattningen av det projekt han ger sig in på. Vid ett tillfälle på 60-talet var den brittiske antropologen Edmund Leach inbjuden att inleda en konferens om kast och ras med en föreläsning om det taxonomiska problemet, det vill säga ordens betydelse och begreppens omfattning. Han konstaterade torrt att »ras« är ett problem för andra. Han befattade sig inte med ordet. Dalal förefaller omedveten om det dilemma han försätter sig i genom att göra ras och rasism till textens centrum.

I Sverige är det oftast i populistiska sammanhang, som man använder ord som ras och rasism. Det blir gärna nazismens judeförföljelse man håller upp som exempel. Vi har problem med etniska grupper, invandrarfientlighet och våldsamheter mellan fotbollslagets supportere – men ras? Det är för närvarande ett rätt ovanligt ord i det svenska språket.

Christopher Gillberg og Lars Hellgren:
Barn och ungdomspsykiatri, 2. udg.
Natur och Kultur, 2000, 560 sider, 950 kr.

Anmeldt af Jesper Pedersen

Den svenske lærebog i børne- og ungdomspsykiatri er udkommet i en stærkt revideret 2. udgave ti år efter den oprindelige udgivelse. Bogen består af 36 kapitler skrevet af 26 fremtrædende læger og forskere. På trods af det store forfatterkollegium er det lykkedes for redaktionen at skabe en ensartet, veldisponeret og sammenhængende bog, som rummer de centrale stofområder inden for faget. De gængse teorier om psykiske lidelsers ætiologi, udvikling og behandling diskuteres ud fra deres respektive fortrin. Samtidig betoner bogen nødvendigheden af at integrere disse teorier i en bred forståelse af de psykiatriske lidelsers dynamik.

Bogen henvender sig især til medicinske studerende og yngre læger, men kan også anbefales til andre faggrupper som psykologer, socialrådgivere, og miljøbehandlere med interesse for børne- og ungdomspsykiatri. Enkelte kapitler refererer til specielle svenske forhold herunder svensk lovgivning, og har derfor kun begrænset interesse uden for landets grænser.

Bogen indledes med otte almene kapitler om epidemiologi, biologiske årsagsforhold, klinisk genetik, ud-

viklingspsykologi, almen undersøgelsesteknik og klassifikation.

I sidstnævnte kapitel beskriver Christopher Gillberg nogle ideelle fordringer til et moderne diagnostisk klassifikationssystem: Det skal bygge på observerbare fænomener og ikke teoretiske abstraktioner. Det skal være dækkende for de kendte sygelige tilstande og helst skabe kontinuitet mellem lidelser i henholdsvis barndom og voksenalder. Det skal være reliabelt og validt, og det bør ikke bygge på ætiologiske antagelser. Både det amerikanske DSM-IV og WHO's ICD-10, som har betydelige indbyrdes ligheder, har i de seneste versioner fået en form, der mere eller mindre opfylder disse fordringer. I Sverige kan begge systemer benyttes i klinikken, hvorimod man f.eks. i Danmark skal stille diagnosen ud fra ICD-10. I international forskning er der enighed om, at begge systemer kan anvendes.

I bogens specielle del, som udgør 22 kapitler, følger en systematisk beskrivelse af de enkelte børne- og ungdomspsykiatriske diagnoser. I den redaktionelle linje har man valgt at lægge særligt vægt på DSM-IV, hvor de enkelte diagnoser ofte er define-

ret med en tabel over DSM-IV kriterierne. Når der optræder afgørende afvigelser i forhold til ICD-10, er dette angivet. Undertiden har kapitelforfatterne desuden fundet det påkrævet at redegøre for ændringer i forhold til tidligere versioner af klassifikationssystemerne, hvilket kan være nødvendigt af hensyn til læserens kritiske læsning af den citerede empiriske forskning. Endelig angives der diagnostiske kriterier for borderline tilstande, Aspergers syndrom og DAMP, som ikke er i fuld overensstemmelse med de omtalte systemer, men som af gode grunde har fundet sin plads i den internationale litteratur.

Denne grundighed skaber dog risiko for, at læsere med begrænsede kliniske erfaringer kan miste overblikket mellem diagnoser, differentialdiagnoser, komplikationer, prædisponerende faktorer og komorbiditet. På det pædagogiske plan kunne bogen vinde ved en klarere fremstilling af de basale psykopatologiske fænomener og beskrivelser af ukomplicerede diagnostiske tilstande, inden læseren konfronteres med virkelighedens mangefacetterede kompleksitet.

En klar forbedring i den nye udgave er tilføjelsen af en række gode kasuistikker i kapitlerne om spædbarnspsykiatri, spiseforstyrrelser, ungdomspsykosier og omsorgssvigt.

En interessant forskel mellem de to udgaver er begrebet komorbiditet,

som slet ikke blev nævnt i den første udgave, men som i den seneste udgave har fået sine særlige afsnit i flere af bogens kapitler. Komorbiditet er jo det forhold, at flere sygdomme kan optræde samtidigt hos den enkelte patient. Ved komorbiditet forudsættes der imidlertid ikke kendskab eventuelle indbyrdes årsagsforhold mellem de forskellige sygdomme, men blot en konstatering af at disse sygdomme har en tendens til at forekomme samtidigt i en given population.

Med de moderne sygdomsbehandlinger – defineret ved en endelig liste over diagnostiske kriterier – ses det ikke så sjældent, at en enkelt diagnose ikke er tilstrækkelig til at omfatte alle patientens symptomer. Ofte må to eller flere diagnoser stilles hos den samme patient for at give et udtømmende billede af det samlede sygdomsbillede, med det resultat at vi opfatter patientens tilstand som udtryk for flere tilfældigt sammenfaldende sygdomme. Vi må da spørge, hvilken betydning dette har for vores fremtidige forståelse af sygdommenes patogenese og dermed for valget af behandling.

Et eksempel på dette findes i Maria Råstams beskrivelsen af anorexia nervosa. I første udgave beskrives i forbindelse med psykopatologien, at ved aftagende vægt opstår der træthed, angst og irritabilitet især i forbindelse med måltiderne. Patienten får tendens til at isolere sig føler sig

mislykket og de fleste bliver deprimerede.

Det er tydeligt, at de emotionelle symptomer her opfattes som en del af spiseforstyrrelsen, selvom de ikke eksplicit er omfattet af de diagnostiske kriterier for anorexia nervosa.

I den seneste udgave hedder det på baggrund af ny epidemiologisk forskning: »I et delvist populations baseret svensk studie fandt man ikke depression forud for AN, men næsten alle opfyldte kriterierne for en depressionssygdom på et eller andet tidspunkt under anorexisygdommen. Næst efter depression er angstsyndrom almindelig, især tvangssyndrom og social fobi, som forekommer hos hver femte til hver tredje individ med AN.«

Også empatiforstyrrelser og alexitymi forekommer angiveligt ved AN. Under omtalen af de forskellige behandlingsmuligheder anføres det senere: »Naturligvis kan der også blive tale om behandling af samtidig depression eller tvangssyndrom.«

Her må vi altså forstå, at der er tale om komorbiditet, og vi må nu spørge os selv, om den eksisterende viden vedrørende ætiologi, behandling og prognose for depression, OCD osv. også er gyldig, når disse sygdomme optræder hos patienter med anorexi.

Tilsvarende angiver Berit Lagerheim, som har forfattet et spændende og bredt favnende kapitel om depression, at: »Ængstelighed og angst, psykosomatiske symptomer,

hyperaktivitet, negativisme, misbrug, udadreagerende aggressiv adfærdsforstyrrelse og asocialitet kan være symptomer ved depressivitet hos børn og unge, men kan også beskrives som komorbiditet under de respektive diagnosenumre«. Hun tilføjer, at børn med autisme, DAMP og kronisk sygdom også kan udvikle depressioner.

Igen må vi spørge, om disse depressioner skal behandles som alle andre, eller om vi kan tillade os at forstå sådanne symptomer som forståelige reaktioner på baggrund af barnets grundlidelse. I voksenpsykiatrien er det blevet almindeligt at behandle næsten alle depressive patienter med medicin for at modvirke sygdommens biologiske forløb med stadig kortere intervaller mellem recidiverende/depressive faser. Det er tydeligvis ikke forfatterens mening, at alle triste eller lettere depressive børn bør behandles med antidepressiva, men derimod med forståelse, omsorgsfuld kontakt osv.

Med bekymring må det overvejes, om selve tænkningen vedrørende begrebet »komorbiditet« kan ændre fagets behandlingsprincipper, uden at vi har det tilstrækkelige saglige grundlag dertil.

Carina Gillberg er forfatteren til kapitlet om hyperaktivitet, opmærksomhedsforstyrrelser og motorisk usikkerhed. Kapitlet skal fremhæves for den grundige beskrivelse af de fremherskende træk i relation til bar-

nets alder fra første leveår til voksenalivet. På baggrund af egne studier, som siden førsteudgaven er videreført, kan forfatteren nu angive hyppigheden af motoriske, perceptuelle og psykiatriske problemer for en gruppe patienter fra 7-årsalderen og helt frem til det 21. år. Det skal bemærkes, at betegnelsen DAMP nu har afløst MBD, som var den foretrukne benævnelse for ti år siden.

Tourettes syndrom er blevet mere indgående behandlet i den ny udgave, som også har tilføjet et afsnit om »tvangssyndromet« (OCD) skrevet af Henrik Palling. OCD har i de seneste år fået betydelig opmærksomhed, hvilket vel hænger sammen at nye behandlingsformer, nemlig kognitiv terapi og SSRI-behandling, nu kan tilbydes til disse patienter.

Lars Helligren har udvidet sit kapitel om borderlinebegrebet ganske betydeligt, idet der er tilføjet afsnit om komorbiditet og ætiologiske hypoteser. Der er desuden tilkommet en diskussion af diagnosens stabilitet, idet forskningen ikke har kunnet bekræfte, at der er tale om en persisterende personlighedsforstyrrelse. Dette er hverken tilfældet, når børn følges op til ungdomsårene, eller når yngre voksne genundersøges efter nogle år.

Forfatteren mener i overensstemmelse med DSM-IV, at man ikke bør diagnosticere personlighedsforstyrrelser hos børn og unge under 18 år, idet personligheden ikke er fuldt

dannet før denne alder. Han peger på, at man i stedet bør kategorisere borderline træk hos børn og unge som adfærdsforstyrrelser eller identitetsproblemer. Kapitlets oversigt over relevante udviklings-psykologiske teorier og epidemiologiske studier skaber dog forventning om, at man i fremtiden vil finde måder at afgrænse afvigende personlighedsudvikling hos børn og unge. Dette er jo naturligt, idet personlighedsforstyrrelser hos voksne antageligt grundlægges allerede i den tidlige barndom. Afsnittet om behandling er udvidet med en gennemgang af nyere forskningsresultater vedrørende effekten af den psykoterapeutiske behandling af denne patientgruppe.

Misbrug af alkohol og narkotika beskrives af Anne-Liis von Knorring. Som i den tidligere udgave er der medtaget såvel almene afsnit om risici, komplikationer og behandling samt specielle afsnit om alkohol og forskellige former for stofmisbrug. Misbrugsmønstret hos unge har imidlertid gennemgået en betydelig ændring i de seneste år, og kapitlet savner derfor en nøjere beskrivelse af misbrug med androgener og designerdrugs.

Mange børne- og ungdomspsykiatriske patienter har ledsagende somatiske sygdomme som sukkersyge, astma og epilepsi, og ofte kan der opstå alvorlige psykiske reaktioner hos børn med cancer eller anden alvor-

lig sygdom. Det er derfor en berigelse, at den ny udgave har fået helt nye kapitler om hhv. kronisk somatisk sygdom og epilepsi. Til gengæld har bogen ikke fundet plads til forrige udgaves kapitel om psykosomatik.

Bogen afsluttes med fem velskrevne og veldisponerede kapitler om behandling (almene principper, psykoterapi og farmakoterapi) og et kapitel om den relevante lovgivning. Specielt er kapitlerne om psykoterapi omarbejdet og udvidet i betydelig grad, og et nyt kapitel af Barbro Thurfjell er reserveret til omtalen af kognitiv psykoterapi. Kapitlerne om psykoterapi giver sammen med nogle af de indledende kapitler et inter-

essant psykodynamisk supplement til bogens mere faktuelle og naturvidenskabelige fremstilling. Herved mindes læseren om, at det børne- og ungdomspsykiatriske speciale nødvendigvis må benytte sig af flere videnskabsteoretiske retninger, og det er jo ikke mindst bredden i specalet, der gør faget så spændende. Måske vil tredje udgave også finde plads til en særlig beskrivelse af gruppeterapi og ikke mindst til en udførlig omtale af miljøterapi?

Afslutningvis skal det nævnes, at første udgaves kapitel om videnskabsteori ikke er medtaget i herværende udgave. Til gengæld er bogens antal af litteraturhenvisninger næsten fordoblet.

Hanne Hostrup:
Supervision på gestaltterapeutisk grundlag
Hans Reitzels Forlag. København, 2002, 130 sider

Anmeldt av Erling Dugstad

Forfatteren, dansk psykolog og gestaltterapeut, har i mange år arbejdet som supervisor for psykologer og psykoterapeuter. Boken introduseres som en fagbok for gestaltterapeuter og supervisorer, men også for andre som underviser og for psykoterapeuter. Den bygger på egne erfaringer som supervisor innenfor en gestaltteoretisk ramme. Forfatteren har

valgt, som hun sier, «at skrive lige ud af posen», uten referanse til litteratur eller diskusjon av andres synspunkter. Dette gir boken et personlig og direkte preg.

Det kan være en lettelse å slippe å forholde seg til fotnoter og referanser, men det innskrenker også muligheten for refleksjon og diskusjon.

Boken beskriver supervisjon ut fra gestaltpsykoterapiteori og med vekt på supervisorrollen. Jeg kjenner ikke til at dette tidligere er gjort så omfattende ut fra en gestaltterapimodell.

I den innledende generelle delen (25 sider) begrunnes supervisjon ut fra den vanskelige kontakten med klienten og dilemmaet med terapeutens idealer i forhold til den realiteten terapeuten står overfor. Den danske psykologforening kritiseres for å telle timer uten å ha et klarere verdisyn nedfelt i krav til teori og metode.

Supervisjon defineres som *overblikk*, hvor kontroll, veiledning, undervisning, råd og støtte inngår. Den kan være direkte (med klienten til stede) eller indirekte, og foregå i gruppe eller individuelt. Fokus kan være på klienten, relasjonen (T-K) eller på terapeuten. Det pekes på praktiske problemer ved den ytre tilretteleggelse og på forskjeller mellom undervisning og rådgivning og på den supervisjon som gis i grunnutdannelsen og en senere, løpende faglig supervisjon. Skillet mellom terapi og supervisjon, også i supervisorrollen, diskuteres.

I en slik generell innledning savner jeg spesielt referanser til annen litteratur og andres synspunkter som kunne ha plassert hennes arbeids-

form i forhold til andre tilnæringsmåter som finnes idag. (Se f.eks. Rønnestad & Reichelt (red.), *Psykoterpiveiledning*, 1999. Holte, Rønnestad og Høstmark Nielsen (red.), *Psykoterapi og psykoterpiveiledning*, 2000).

Forfatteren ønsker å stimulere til en debatt om bruken av eklektisk terapi/supervisjon, som hun stiller seg negativ til. Jeg savner her en utdyping og problematisering som kunne sette diskusjonen igang. Det interessante er jo at de fleste psykotereapeuter i dag har en eklektisk holdning til psykoterapi og at vi blir mer eklektiske jo lengre vi praktiserer (jfr Rønnestad). Kanskje det har sammenheng med at kommunikasjon, klientens relasjons scenarier og terapeutens følelser er et så sentralt fokus i de fleste former av psykoterapi? Familieterapi, hypnoseterapi og nyere utviklingspsykologi har også fokusert relasjonen slik at de mer verdiladede individmodellene har kommet i bakgrunnen.

I hoveddelen beskrives forfatterens gestaltterapeutiske supervisjonsform. Denne knyttes til eksempler og kommentarer med en kort gjennomgang av gestaltterapiens teoretiske grunnlag. Supervisjonen utføres direkte eller indirekte i gruppe eller individuelt. Supervisjonens aktører, supervisjonsavtalen og gruppens etablering og organisering gjennomgås og til

slutt følges supervisjonsprosessen igjennom.

Supervisjonen fremstår som sterkt ekspertorientert, hvor supervisor legger premissene ut fra sin teori og sine metoder. På side 73 skriver hun for eksempel: *«Det er supervisors oppgave at sørge for at legge dette 'net' (en struktur som forener relevant viten om og handlemåte ut fra gestaltterapiens teori og metode (min sammenfatning)) og det er supervisandens oppgave at være villig til at fremlægge materialet og lade supervisor legge 'nettet'. På bakgrunn af, hvordan materialet viser sig i denne struktur, bestemmer supervisor, om og hvordan der skal fokuseres på klientens patologi, terapeutens blinde pletter, teoretiske spørsmål, praktiske løsninger osv. Supervisors lederskab viser seg ved, at han styrer processen, så det fremlagte problem præsenteres så tæt på et oplevelsesplan som muligt og klargøres skridt for skridt i et tempo, der gør det muligt for supervisanden at få reorganiseret sit forhold til det fremlagte materiale.»*

Supervisor arbeider blant annet gjennom gestaltterapeutiske eksperimenter hvor klientens fastlåste opplevelse av seg selv og virkeligheten iscenesettes som «hot seat», rollespill eller ved instruksjoner og terapeutiske innsmett overfor supervisand og/eller klient. Oppmerksomheten rettes mot de kontaktbrudd som opp-

står når klienten/supervisanden ikke forholder seg til sine ønsker, behov og følelser. Fokus er på det eksistensielle som kan formuleres som: «Hvor er du og hva vil du?» , «her og nå» og «tilstedeværelse».

Boken beveger seg på forskjellige faglige nivåer, fra praktiske forhold ved timeavtaler, betalingsformer og oppholdsrommet til anvendelsen av de mer overordnede prinsipper fra gestaltteori. Et kort teorigapitel blir vel for mange for knapt til å sette seg inn i anvendelsen, mens detaljer rundt betalingsformer vel har mindre interesse. I anvendelsen kommer noe av dilemmaet ved gestaltterapi-teorien frem. Gestaltterapi har ikke noen utviklet teoretisk basis for psykodynamiske og relasjonelle forhold. Den er i hovedsak en eksistensiell tilnærming med vekt på hvordan klienten forholder seg til sine følelser, behov og ønsker, «her og nå». Dette kommer også frem ved forfatterens henvisning til blant annet filosofer som Buber, Camus, Sartre og Arne Næss (Filosofiens historie I & II), under «spesifikk gestaltterapi-teori-litteratur».

Konkrete eksempler fra supervisjonssituasjoner letter forståelsen. Jeg savner likevel flere, mer utfyllende og ikke så forenklet som noen fremstår her. Jeg stiller også spørsmål ved en metode hvor klienten taes inn i

en ukjent gruppe hvor det kanskje kan befinne seg en nabo eller en bekjent. Eller hvor gruppen kan overta styringen som i eksemplet hvor et gruppemedlem bryter inn i terapiprosessen (side 95). Dilemmaet blir om vekten skal være på gruppeprosessen eller på den individuelle prosessen hos klient eller supervisor?

Boken er interessant som et bidrag til hvordan gestaltteori basert supervisjon anvendes i en direkte og autoritativ supervisorrolle hvor supervisor er eksperten. Her kan det nok tenkes andre supervisorroller ut fra samme psykoterapiteori og også utformet i forhold til forskjellige utviklingsnivåer hos supervisanden.

Det er en bok primært for gestaltterapeuter og de som er involvert i denne form for supervisjon. Den gir mange direkte råd og anvisninger fra de helt enkle til de mere avanserte. En utdyping av eksempler og teoretiske forutsetninger kunne gjort den mer tilgjengelig også for andre. Med referanser og diskusjon av andres synspunkter hadde den kunnet bli en mer allsidig fagbok.

Den utfordrer allikevel terapeuter med basis i andre terapiteoritradisjoner til å se på sitt eget faglige ståsted og egen supervisjonsform, og tenke igjennom hvordan supervisjon må forholde seg til både kandidatens utviklingsnivå, psykoterapiteori og rollen som supervisor.

Abstracts

Jon Morgan Stokkeland: Dreaming as the birthplace of metaphors. Matrix, 2003, 115-147.

Symbolization is seen as a vital element in the development of the mind. Dreaming is regarded as the prototypical symbolizing activity and is related to other creative expressions in music, poetry and philosophy. This article claims that the use of symbols and metaphors are ways of thinking about our passions that they are, at the same time, capable of stirring the emotions and containing the experiences. Dreaming is characterized as intimately imbedded within our bodily experiences, our movements, and sensations, and are, at the same time, a kind of thinking at a high level of abstraction. Psychoanalytic theories about dreaming and symbolization are compared with contributions from linguistics, phenomenology, developmental psychology, and aesthetics.

Morten Kjølbye: Psychoanalytic treatment of borderline patients. Matrix, 2003, 148-171.

In the daily clinical context, 'borderline' usually means a demanding and manipulative patient, admitted on the basis of self-destructive behaviour and whom no one wants to treat. Borderline patients generally do not respond, or respond negatively, to traditional psychiatric treatment, for which reason we are in need of specialised treatment programmes. This article describes the empirical studies that support the effectiveness and efficacy of psychoanalytic psychotherapy for borderline patients. The main strategies for psychoanalytic treatment of borderline patients are described against the background of what characterizes modern psychoanalytic psychotherapy and the APA Practice Guidelines for the Treatment of Patients with Borderline Personality Disorder. Finally a psychodynamic treatment programme established in the Clinic for Anxiety and Personality Disorder at Psychiatric Hospital in Aarhus is described.

Paul Moxnes: Group therapy as practice in self-management: A personal experience. Matrix, 2003, 172-193..

It recent years, management schools have shown a revival of interest in psychoanalysis, and even in therapeutic issues. In this paper, I develop a personal interpretation of some interpersonal psychodynamics I encountered while participating in a three year group analytical programme, paying attention to the interface between group analysis and leadership training. Among the issues delineated in this paper are: becoming a group member, member-leader conflicts, the use of interpretations and metaphors, role-suction, creation of collective fantasy roles (deep roles), and parental fantasies of relevance for leadership in action. A description of my surging self-conflict during the last year of the training programme ends the paper. Group analysis is also leadership training. Management studies should concern itself more with psychoanalysis.

Steinar Lorentzen: Comparing large group dynamics in training programs in group analysis in Norway and the Baltic states. Matrix, 2003, 194-211.

The author compares large group dynamics in training programmes of group analyses in Norway and the Baltic countries. The large group is a part of the block-training programmes that also comprise small experiential groups, supervision groups, and a theory course. The author has followed the processes in both places over several years and describes differences in degree of personal exposure, use of collective defences, and in the participants' relationship to authority and leadership. Characteristic behavioural patterns are discussed as reflections of forces in the collective unconscious, discussed in the light of the diverging socio-political backgrounds of the two regions (i.e. liberal social-democratic vs. totalitarian communist).

Forfatterliste

Jon Morgan Stokkeland, lege, assistentlege i for-
dypningsstilling, Psykiatrisk poliklinikk, Sandnes,
Sentralsjukehuset i Rogaland, *jmst@frisurf.no*

Morten Kjølbye, speciallæge i psykiatri, special-
ansvarlig overlæge i psykoterapi, Klinik for angst
og personlighedsforstyrrelser, Psykiatrisk Hospital i
Århus. *mjk@psykiatri.aaa.dk*

Paul Moxnes, Institutt for ledelse og organisasjon,
Handelshøyskolen BI og Department of Psycholo-
gy, Arizona State University.

Steinar Lorentzen, psykoanalytiker, gruppeana-
lytiker, dr.med., spesialist i psykiatri, privat praksis
i Oslo. *steinar.lorentzen@psykiatri.uio.no*

Lars Rasborg, cand. psych., spesialist i børnepsy-
kologi, psykoanalytisk psykoterapeut, privat prak-
sis, St. Merløse. *post@lrpsykolog.dk*

Olov Dahlin, med.lic., leg. psykoterapeut, privat
praktik, Stockholm. *o.dahlin@telia.com*

Jesper Pedersen, speciallæge i børne- og ung-
domspsykiatri, ledende overlæge, ph.d., Børne-
og ungdomspsykiatrisk afdeling, Holbæk.
jpged@dadlnet.dk

Erling Dugstad, cand. psychol. Vidreutdanning i
gestaltterapi og karakteranalyse, spesialist i klinisk
psykologi, privat praksis, Oslo. *dugs@frisurf.no*

psykologi-direkte

Nyheder • Foredrag • Tilbud

– et gratis tilbud til dig, som har brug for viden inden for det psykologiske område

psykologi-direkte holder dig ajour med information om de seneste nye udgivelser fra Psykologisk Forlag via vores e-mail-service

psykologi-direkte byder på gode tilbud på bøger fra Psykologisk Forlag – både helt nye titler og andre bøger, som har rigtig mange læsers interesse

psykologi-direkte inviterer til foredrag, gå-hjem-møder og lignende, hvor fagfolk bringer nyt inden for psykologien

psykologi-direkte gør det lettere og billigere at købe bøger fra Psykologisk Forlag. Alle forlagets titler kan bestilles på hjemmesiden. Du får bøgerne leveret med posten uden udgifter til porto (i Danmark) og ekspedition

Tilmeld dig på
www.psykologi-direkte.dk
og få straks glæde af de mange fordele

Psykologisk Forlag

Kongevejen 155 • 2830 Virum

Tlf. 3538 1655 • Fax 3538 1665 • salg@dpf.dk • www.dpf.dk